

Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
University of Süleyman Demirel Faculty of Theology Journal
ISSN: 1300-9672 e-ISSN: 2602-2346

İlk Dört Asırda Te'lif Edilen İlel Türü Eserlerin Değerlendirilmesi

Evaluation of Ille Type Works Copyrighted in the First Four Centuries

Talat SAKALLI

Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi
Prof. Dr., Suleyman Demirel University Faculty of Theology
Basic Islamic Sciences Department
Isparta/Türkiye
talatsakalli@sdu.edu.tr | orcid.org/0000-0002-8858-1158

Mehmet Mücahit GÜLYAVŞAN

Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Temel İslam Bilimleri Hadis Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi
Suleyman Demirel University Faculty of Theology
Basic Islamic Sciences, Hadith Department Master's Student
gulyavsanm@gmail.com | https://orcid.org/0000-0002-1140-7397

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 17 Kasım / November 2022

Kabul Tarihi | Accepted: 24 Mart / March 2023

Yayın Tarihi | Published: 30 Haziran / June 2023

Atıf | Cite as: Talat Sakallı, Mehmet Mücahit Gülyavşan "İlk Dört Asırda Te'lif Edilen İlel Türü Eserlerin Değerlendirilmesi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 50 (2023/1), 5-39.

İntihal | Plagiarism: Bu makale en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi./This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Suleyman Demirel University Faculty of Theology Isparta/Turkey

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sduifd>

Mail: ilahiyyatdergisi@sdu.edu.tr

İlk Dört Asırda Te'lif Edilen İlel Türü Eserlerin Değerlendirilmesi

Öz

Bu çalışmada hadis ilimleri içerisinde önemli bir yere sahip olan ilel edebiyatına dair te'lif edilmiş hicrî ilk dört asırdaki eserler incelenmektedir. Çalışmanın amacı ilel türü eserlerin hem kendi dönemleri içerisinde geçirdiği değişim hem de sonraki dönemler için kaynaklık değerini ortaya koymaktır. Sözlükte “bir şeyi tekrar yapmak, engel ve hastalık” gibi anlamlara gelen illet, semantik olarak da ıstılahî manasıyla örtüşmektedir. Nitekim rivayetin illetini araştıran âlim illeti bulmak için defaatle araştırma yapmakta ve rivayetteki hastalığı bu ameliyenin sonucunda tespit etmektedir. Bu çerçevede ilk asırdan itibaren rivâyetlerde hata ve vehmin bulunmasının bir sonucu olarak illet, rivayetlerin başlangıcından itibaren var olagelmıştır. 2./8. asırdan itibaren isnaddaki raviler çoğalmış, bunun bir sonucu olarak da ricâl tenkidi önceki döneme göre daha sistematik bir hal almıştır. İlk nüvelerinin suâlat şeklinde tezahür ettiği cerh-ta'dil ilminin doğuşuyla eş zamanlı olarak ilel ilmi de tasnif edilmiştir. Cerh-ta'dil, ricâl ve ilel ilimlerinin bu yakın ilişkisi zaman içinde gelişerek devam etmiş ancak ileli tepitin zorluğu sebebiyle bu alanda sadece uzman olan alimler görüş bildirebilmişlerdir. Nitekim ricâl ilminin ilk otoritesi kabul edilen ve ilel alanında mütehassis olan Şu'be b. Haccâc (ö.160/776) aynı zamanda ilel alanında da ilk eser veren âlim olarak kabul edilmiştir. Bu durum bize, henüz erken bir dönemde alimlerin bu ilmi kayıt altına alma çabasında olduklarını göstermektedir. Daha sonra Şu'be'den tevârüs eden bu ilim Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814), Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö.198/813) gibi alimler vasıtasıyla sonraki asırlara (nesillere) hem şifahî hem de kitabî olarak aktarılmıştır. Bilahare bu müktesebâtın büyük bir yekûnü elimizdeki en eski ilel kaynağı hüviyetinde olan Yahyâ b. Maîn'in (ö.233/848) *et-Târîh ve'l-ilel* adlı eseriyle bize ulaşmıştır. Hadis ilimleri için altın çağ kabul edilen hicrî üçüncü asır, ilel ilmi için de zirve bir dönem olmuştur. Ayrıca dönemin önde gelen Ali b. Abdullah el-Medînî (ö.234/848), Ahmed b. Hanbel (ö.241/855), Ebû İsâ et-Tirmizî (ö.279/892), İbrahim el-Harbî (ö.285/899) gibi münekkit ulema bu alanda eser te'lif etmişlerdir. Daha sonra dördüncü asır ilel ilmi için olgunluk dönemi olmuş ve bu dönemin önde gelen şahsiyetlerinden Ebü'l-Hasen ed-Darekutnî (ö.385/995) seleflerinin müktesebâtını cemettiği *el-İlelû'l-vâride fi'l-ehâdîsi'n-nebeviyye* isimli eseriyle bu alanın en nadide eserlerinden birini ortaya koymuştur. İlel ilminin bu serencamını göz önüne aldığımız zaman münhasıran ilk dört asırda öne çıkan eserlerin incelenmesi gerektiği görülecektir. Aynı zamanda müteahhir dönemdeki ilel üzerine yapılan çalışmalar ilk dört asırdaki eserlere itimat edilerek te'lif edilmiş ve ulema hadislere hüküm vereceği zaman her daim bu eserlerden

istifade etmişlerdir. Biz de bu çalışmamızda ilel eserlerinden en önemli ve ulaşılabilir olanlarını inceleyip çalışmanın imkânı ve sınırları içinde tanıtmaya gayret edeceğiz.

Anahtar Kelimeler: İlel, Hadis, Cerh-Ta'dil, İbrahim el-Harbî, Darekutnî, İbn Ebi Hatim

Evaluation of Ille Type Works Copyrighted in the First Four Centuries

Abstract

In this study, it is aimed to examine the works of the first four centuries of hijri, which have an important place in the sciences of hadith. In this way, both the change that the ilel type works have undergone in their own periods and the source value for the following periods will be revealed. In the dictionary, malady, which means doing something again, disability and illness, also semantically coincides with its terminology. As a matter of fact, the scholar who investigates the cause of the narration conducts research to find the disease and detects the disease in the narration as a result of this operation. In this context, as a result of the presence of errors and delusions in the narrations since the first century, malady has existed since the beginning of the narrations. 2./8. From the 16th century onwards, the number of narrators in the isnad increased, and as a result of this, the criticism of the rical became more systematic compared to the previous period. Simultaneously with the birth of the science of cerh-ta'dil, the first cores of which were manifested in the form of suâlat, the science of ilel was also classified. This close relationship between cerh-ta'dil, rical and ilel sciences continued to develop over time, but due to the difficulty of ilel, only scholars who were experts in this field were able to express their opinions. As a matter of fact, Shu'ba b. Hajjâc (d.160/776) was also accepted as the first scholar to produce works in the field of ill. This situation shows us that scholars are trying to record this science in an early period. Later, this knowledge inherited from Shu'ba was Sufyan b. Uyeyne (d. 198/814), Yahyâ b. It was transferred to the next centuries (generations) both orally and in writing by scholars such as Said al-Kattân (d.198/813). Afterwards, a great part of this acquis was written by Yahya b. It has reached us with the work of Maîn (d.233/848) et-Târîh ve'l-ilel. The third century Hijri, which was considered the golden age for the sciences of hadith, was also a peak period for the science of ill. In addition, the leading Ali b. Abdullah al-Medini (d.234/848), Ahmed b. Critical scholars such as Hanbal (d.241/855), Ebu Isa et-Tirmidhi (d.279/892), İbrahim al-Harbî (d.285/899) have written works in this field. Later, the fourth century became the maturity period for the science of science, and one of the leading figures of this period, Ebü'l-Hasen ed-Darekutnî (d.385/995), compiled the acquis of his predecessors al-İlelü'l-varide fi'l-ehâdîsi'n-nebeviyye. He created one of the most precious works of this field with his work

named. When we consider this serencam of the science of İlel, it will be seen that the works that came to the fore in the first four centuries should be examined. At the same time, the studies on the ilal in the later period were copyrighted by relying on the works of the first four centuries, and the scholars always benefited from these works when they judged the hadiths. In this study, we will examine the most important and accessible works of his works and aim to introduce them as much as possible to study.

Keywords: İlel, Hadith, Cerh-Ta'dil, İbrahim al-Harbi, Darekutni, İbn Ebi Hatim.

Giriş

Hicrî ilk dört asır hadis müktesebatı için sonraki dönemlerin vazgeçemediği kaynak hüviyetine sahip, hadis ilimlerinin tabiri caizse kaynak kodlarının oluştuğu ve mütekaddim diye de adlandırılan bir dönemdir. Bu şekilde bir tefrik son dönemlerde yapılmış değil¹ bilakis Zehebî (ö. 748/1348) ve İbn Hacer el-Askâlânî (ö. 852/1449) tarafında da dile getirilmiştir. Nitekim Zehebî bu ayrımı hicrî 3. asır olarak belirlemiştir.² İbn Hacer el-Askâlânî ise *Nuzhetu'n-nazar* isimli meşhur hadis usûlü eserinde mütekaddim âlimleri saymış ve bunları Darekutnî ile sonlandırmıştır.³ İbn Hacer el-Askâlânî'nin öğrencisi Sehâvî (ö. 902/1497) hocasının saydığı isimlere ek olarak Beyhakî'yi (ö. 458/1066) ilave etmiş ve böylece mütekaddim dönemin sınırını çizmiştir.⁴ Mezkûr sınırın nisbi olduğunu vurgulamakta fayda vardır. Nitekim bu hususa değinen Veli Aba sınırı belirleyen ayracın konuların senedli-senedsiz işlemesi olduğuna dikkat çekmiştir.⁵ Netice itibariyle Hatib el-Bağdadi'nin (ö. 463/1071) *el-Kifaye* isimli eserinin mütekaddim-müteahhir ayrımında önemli bir noktada olduğu söylenebilir.⁶

İlk dört asırdaki ilel eserlerinin incelenmesi günümüz çalışmalarına birkaç açıdan katkı sağlayabilir. İncelenecek ilel eserlerinde müelliflerin râvilere yaklaşımı, metotları ve eserdeki muhteva hakkında bazı neticelere ulaşılması önemli görülmektedir. İkinci olarak

* Bu çalışma Prof. Dr. Talat Sakallı danışmanlığında hazırlanmakta olan İbrahim el-Harbî'nin *el-İlel ve't-Târîh*'inin Derlemesi ve Muhteva Tahlili başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

¹ Hamza el-Melîbârî, *el-Muvâzene beyne'l-Mütekaddimîne ve'l-Müteahhirîne fî Tashihi'l-Ehâdis ve Ta'lîlihâ* (Beyrut: Daru İbn Hazm, 1422), 35-36.

² eZ-Zehebî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Ahmed (ö.748/1347), *Mizânü'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl* (Beyrut: Dâru el-Ma'rife, 1382), I, 4; Ayrıca bkz. Sakallı, Talat, *Hadis Tenkidi* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2014), s. 261.

³ İbn Hacer el-Askâlânî, Ebû'l-Fađl Ahmed b. 'Alî el-Askâlânî (ö.852/1448), *Nuzhetu'n-Nazar fî Tavdîhi Nuĥbeti'l-Fiker fî Muştalaĥi Ehli'l-Eşer*, (Dimeşq: Maĥba'atu's-Şabâĥ, 1421), 70.

⁴ Ebû'l-Ĥayr Muhammed b. 'Abdurrahmân b. Muhammed Şemsuddîn es-Seĥâvî, *Fethu'l-Muĥîs bi-Şerĥ Elfiyyeti'l-Ĥadîs li'l-İrâkî*, thk. 'Alî Ĥuseyn 'Alî (Mısır: Mektebetu's-Sunne, 1424/2003), I, 313.

⁵ Aba, Veli, "Mütekaddimün Dönemi Hadis Usulü Eserlerinin Mukâyesesi", *Gümüştane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/4 (Temmuz 2013), s. 3.

⁶ Kahraman, Hüseyin, "el-Hatîb el-Bağdâdî ve el-Kifâye'si", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/7 (1998), s. 7; Konu hakkındaki tartışmalar için bkz. Koç, İbrahim, *Hadis Usulü Tartışmaları* (Ankara: TDV, 2021), s. 13-26.

değerlendirilmesine hicrî ikinci asırdan başlanan eserlerin dördüncü asra kadar ne gibi süreçlerden geçtiği ve muhteva olarak nasıl bir değişime uğradığı tespit edilebilir.

Özellikle hicrî ilk dört asırdaki illel eserlerini doğrudan konu edinen Arapça veya Türkçe çalışmaya rastlamadık. Ancak dolaylı olarak çalışmada incelenen âlimler ve eserleri hakkında hem Türkçe hem Arapça bazı çalışmalar yapılmıştır. Örneğin Erdinç Ahatlı tarafından kaleme alınmış *Yahya b. Main ve Cerh-Ta'dildeki Metodu* isimli yüksek lisans tezi,⁷ Ahmed Avvâd el-Kübeysî tarafından yüksek lisans tez olarak kaleme alınan *el-İmam Yahyâ b. Maîn ve Mekânetuhu beyne Ulemai'l-Cerhi ve't-Ta'dil* isimli çalışması;⁸ Mehmet Angay'ın yüksek lisans tezi olarak hazırladığı *Ali b. el-Medîni'nin İlelü'l-Hadîs ve Ma'rifetü'r-Ricâl ve't-Târîh Adlı Eserinin Hadis İlmi Açısından Değerlendirilmesi* isimli çalışması,⁹ Nidâl İbrahim'in doktora tezi olarak kaleme aldığı *Menhecu el-İmam Ali b. Medîni fî İ'lali'l-Hadîs* isimli çalışması,¹⁰ Fatih Çimen'in kaleme aldığı *Ahmed b. Hanbel'in Cerh ve Ta'dile Dair Bazı Yaklaşımları* isimli makalesi¹¹ ve Abdurrahman b. Abdülcebbar'ın kaleme aldığı *el-İlel ve Ma'rifetu'r-Ricâl ani'l-İmam Ahmed b. Hanbel* isimli makalesi¹² gibi bazı çalışmalar zikredilebilir.¹³

İlelü'l-Hadis

Arap dili âlimleri illel kelimesinin kökü olan “a - l- l : عَلَّ” filini Arap dil âlimleri tekrar, engel ve bir şeyde zayıflık olmak üzere üç anlamda kullandığını dile getirmişlerdir.¹⁴ el-Asmaî (ö. 216/831) deveye dair yazdığı kitabında devenin suyu içip kandiği ilk doyuma “النهل” dendiğini, doyduktan sonra tekrar içmesine de “العلل” dendiğini belirtmiştir.¹⁵ Bu manaya yakın olarak bir topluluğun develerini sulamasına “العلقة” fiili kullanılmıştır.¹⁶ İlel

⁷ Ahatlı, Erdinç, *Yahya b. Main ve Cerh-Ta'dildeki metodu* (Uludağ Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1992).

⁸ Ahmed Avvâd el-Kübeysî, *el-İmam Yahyâ b. Maîn ve Mekânetuhu beyne Ulemai'l-Cerhi ve't-Ta'dil* (Bağdad: Daru Ruvvâdi'l-Mecd - Daru'l-Asmâ', 2014).

⁹ Angay, Mehmet, *Ali b. el-Medîni'nin İlelü'l-Hadîs ve Ma'rifetü'r-Ricâl ve't-Târîh Adlı Eserinin Hadis İlmi Açısından Değerlendirilmesi* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2020).

¹⁰ Nidâl, İbrahim, *Menhecu el-İmam Ali b. Medîni fî İ'lali'l-Hadîs* (el-Câmiatu'l-Ürdüniyye, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2011).

¹¹ Çimen, Fatih, “Ahmed b. Hanbel'in Cerh ve Ta'dile Dair Bazı Yaklaşımları”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* cilt: VIII/1 (2021), 411-430.

¹² Abdülcebbar, Abdurrahmân, “el-İlel ve Ma'rifetu'r-Ricâl ani'l-İmam Ahmed b. Hanbel”, *el-Câmiatü's-Selefiyye* XXI/5 (1989).

¹³ Konu hakkında daha fazla kaynak ve eser için bkz. Düzenli, Muhittin, *Hadislerde Gizli Kusurlar* (Ankara: İSAM, 2016), s. 28-29.

¹⁴ İbn Dureyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Dureyd el-Ezdi (ö.321/933), *Cemheretu'l-Luğa* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, ts.), I, 156.

¹⁵ Ebû Sa'îd 'Abdumelik b. Karîb b. 'Alî b. Aşma' el-Aşma'î, *Kitâbu'l-İbil*, thk. Hâtim Şâlih eş-Şâmin (Dimaşk: y.y., 1424/2003), s. 69.

¹⁶ Ebû 'Abdurrahmân el-Halîl b. Aşmed el-Ferâhîdî el-Halîl b. Aşmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî - İbrâhîm es-Sâmerrâ'î (Beyrut: Mektebetu'l-Hilâl, 1988), I, 88.

âliminin rivayetteki hastalığı bulmak için birden çok defa uğraşması, lügat ve ıstılah anlamı arasındaki bağlantıyı göstermesi açısından önemlidir.

İllet konusunu inceleyen ve bu kavramı tarif eden gerek ilk dönem gerekse sonraki dönemde telif edilmiş kitaplar incelendiği zaman bu kavramın tanımı konusunda bariz farklar olduğu görülecektir. İlk dört hatta beşinci asra kadar bu kavram daha geniş bir anlam ifade etmekte iken daha sonraları daralmış ve günümüzde yaygın olan anlamında kullanılmaya başlanmıştır.¹⁷ Fıkıh, tefsir, felsefe, mantık, kelam gibi çeşitli ilim dallarında illetin tanımı yapılmış ve her ilim dalının kendi ıstılahına uygun olarak yerleşmiştir.¹⁸ Çalışmamızın hacmini uzatmamak amacıyla bu araştırmada illet kelimesinin sadece hadis ilmiyle ilgili olan tanıma değineceğiz. İlet ve çoğulu olan ilel kelimeleri ilk asırlarda Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Ali b. Medinî, Ahmed b. Hanbel gibi âlimlerin telif ettikleri *İlel* isimli kitaplarında zikredilmiş olmasına rağmen bir ıstılah olarak tespit edebildiğimiz kadarıyla illetin tanımı yapan ilk kişi Hakîm en-Nisabûrî'dir (ö. 405/1014).

Hâkim en-Nîsâbûrî ilel kavramına ilişkin şu tanımı yapmaktadır:

“Hadis muhtelif yönlerden illetli kabul edilmekle beraber bunun cerhle bir ilgisi yoktur. Zira cerh, hadisin metni ya da isnadında herkes tarafından kolayca görülebilecek bir kusur sebebiyle onun zayıflığını ortaya koymaktan ibarettir. Hadislerde bulunan illetler çoğunlukla güvenilir ravilerin rivayetlerinde bulunur, illet kendilerine gizli kaldığı için hadisi ma'lûl (illetli) şekilde aktarılır ve böylece hadis illetli olmuş olur. Bize göre söz konusu ileti tespit etmenin yolu; hadislerin ezberlenmesi (الحفظ), anlaşılması (الفهم) ve bilgi sahibi olmaktır (المعرفة). Başka bir şey değil.”¹⁹

Hâkim yaptığı tanımla illetin cerhten daha gizli olduğuna işaret etmiş, ayrıca illetin çoğunlukla da sika ravilerin rivayetlerinde olabileceğine vurgu yapmıştır.

İbn Abdilberr (ö. 463/1071) ilel kelimesini, hem hadisteki kusurları ifade etmek için²⁰ hem de fıkıh terimi olarak kullanmıştır.²¹ Nitekim o, illeti sadece ehlinin bilebileceği gizli kusur şeklinde değerlendirmeyip inkıtâ' gibi zahirî kusurları da bu kapsamda değerlendirmiştir. Ona göre hadisteki inkıtâ', ister muttasıl bir habere muhalif olsun, ister

¹⁷ Hamza el-Melîbârî, *el-Muvâzene beyne'l-Mütekaddimîne ve'l-Müteahhirîne fi Tashihi'l-Ehâdis ve Ta'lîlihâ* (Beyrut: Daru İbn Hazm, 1422), s. 68.

¹⁸ Düzenli, Muhittin, *Hadislerde Gizli Kusurlar*, s. 47.

¹⁹ Ebû 'Abdullâh Muhammed b. 'Abdullâh en-Nîsâbûrî el-Hâkim, *Ma'rîfetu 'Ulûmi'l-Hadîs*, thk. es-Seyyid Mu'zam Huseyn (Beyrut: y.y., 1397/1977), s. 112.

²⁰ Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. 'Abdillâh b. Muhammed İbn 'Abdülber en-Nemerî, *et-Temhîd li mâ fi'l-Muvaṭṭa' mine'l-Me'ânî ve'l-'Esânîd*, thk. Muṣṭafâ b. 'Aḥmed el-'Alevî - Muhammed 'Abdulkebir el-Bekrî (Mağrib: Vezâratu 'Umumi'l-Evḳâf ve's-Şu'ûni'l-İslâmiyye, 1387/1967), IX, 29.

²¹ İbn 'Abdülber en-Nemerî, *et-Temhîd li mâ fi'l-Muvaṭṭa' mine'l-Me'ânî ve'l-'Esânîd*, III, 279.

olmasın, o hadisle ameli engelleyen bir illettir ve bir hadiste “inkitâ' illeti” tespit edilene kadar hadisin sıhhatine hükmedilir.²²

Bu bilgilerden hareketle erken dönemde illet kavramının hadislerde bulunan her türlü kusuru ifade ettiği anlaşılmaktadır. Buna göre gizli olsun açık olsun, senedde olsun metinde olsun, zedeleyici olsun veya olmasın, kasıtlı ya da kasıtsız olsun, ravilerin hataları, yanılmaları ilelü'l-hadîs kapsamında değerlendirilmiştir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla illet kavramının günümüz hadis usûlü kitaplarındaki tanımı genel olarak İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1245) yaptığı tarife dayanır. Ondan sonra birçok muhaddis onun tarifini benimsemiş ve onu kullanmışlardır.²³ Nitekim o, muallel hadisi, “dışarıdan bakıldığında illetin aşikâr olmadığı ama (araştırıldığında) sıhhatini zedeleyici gizli bir kusurun (illetin) bulunduğu hadis” şeklinde tarif etmiştir.²⁴ Ayrıca İbnü's-Salâh'a göre: “Bu tarif, ravileri güvenilir olan ve zahiren sıhhat şartlarını ihtiva eden isnad ile ilgilidir. İletinin tespitinde, ilave deliller yanında ravinin teferrüdünden ve başkasının bu raviye muhalefetinden yararlanılabilir. Ravinin teferrüdü ve ona muhalefet bu ilmi bilen kimseyi, muttasıl seneddeki mürselliğe veya merfu rivayetteki mevkufluğa yahut bir hadisin diğer bir hadise karıştığına ya da hatalı rivayette bulunan kimsenin bunların dışındaki sebeplerle yaptığı hataya karşı uyarır ve seneddeki illetin tespitini sağlar. Neticede muhaddis illetle ilgili bir kanaate ulaşır, ya senedin illetli olduğuna hükmeder veya hadisin sıhhati hakkında tereddüde düştüğünü ifade eder veyahut da tevakkuf eder. Dolayısıyla bütün bu hususlar sıhhati araştırılan hadisin sahihliğine hükmetmeye engel olan sebepler arasında zikredilir. Hadis âlimleri çoğu zaman, hadislerdeki illetleri şöyle tespit etmişlerdir: Bir hadis biri muttasıl diğeri munkatı' iki isnadla rivayet edilmiştir; bunlardan munkatı' olan sıhhat bakımından daha kuvvetli olursa, bu iki rivayetten munkatı' olan, muttasıl rivayetin illetli olduğunu gösterir. Buradan hareketle munkatı' anlamdaki mürsel hadisin senedi daha kuvvetli olduğu takdirde, aynı rivayetin muttasıl olarak gelen diğer rivayetin illetli olduğunu gösterir.”²⁵

²² İbn 'Abdülber en-Nemerî, *et-Temhîd li mâ fi'l-Muvaṭṭa' mine'l-Me'ânî ve'l-'Esânîd*, I, 26.

²³ Ebû'l-Fidâ' İsmâil b. 'Omer b. Keşîr ed-Dimeşkî İbn Keşîr, *İhtîşâru 'Ulûmi'l-Ḥadîs*, thk. Aḥmed Muḥammed Şâkir (Beyrut: y.y., ts.), s. 63; Ebû'l-Faḍl 'Abdirrahîm b. el-Ḥuseyn b. 'Abdurrahmân Zeynuddîn el-'Irâkî, *Şerḥu't-Tabṣıra ve't-Tezkira*, thk. 'Abdullaṭîf el-Hemîm - Mâhir Yâsîn el-Faḥl (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1423/2002), I, 272; Ebû'l-Faḍl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muḥammed el-Ḥudayrî es-Süyûfî, *Tedribu'r-Râvî fi Şerḥi Takrîbu'n-Nevâvî*, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muḥammed el-Fâryâbî (b.y.: Dâru Taybe, ts.), I, 294.

²⁴ 'Ebû 'Amr Takıyyüddîn 'Osman b. 'Abdurrahmân İbnü's-Salâh, *'Ulümü'l-Ḥadîs = Muḥaddimetü İbni's-Salâh*, thk. Nüreddîn 'Itr (Dimaşk; Beyrut: Dâru'l-Fikr; Dâru'l-Fikri'l-Mu'âşır, 1406/1986), s. 90; Şemsüddîn es-Seḥâvî, *Fethu'l-Muğîs bi-Şerḥ Elfiyyeti'l-Ḥadîs li'l-'Irâkî*, I, 274.

²⁵ İbn Salah, *Mukaddime*, 90.

İbn Hacer el-Askâlânî İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime*'sine yazdığı zeyl mahiyetindeki *en-Nuket* isimli eserinde İbnü's-Salâh'ın bu açıklamalarını aktardıktan sonra şunları ilave eder:

“İbnü's-Salâh'ın bu sözlerinden şu sonuç çıkar; mesela munkatı' bir hadis illetli sayılmaz. Aynı şekilde ravisi meçhul ya da zayıf olan hadis de illetli sayılmaz. İletli hadis, zahiren sahih olduğu halde İbn Salah'ın bahsettiği inkıta, cehalet ve zayıflık gibi kusurlardan biri veya birkaçını ihtiva eden hadistir.”²⁶

İlel ilmi, sika ravilerin rivayetlerindeki hata ve vehimleri tespit eder, inceler ve hadisleri bu tür hatalardan korumayı gaye edinir. Bu yönüyle cerh ve ta'dilden daha kapsamlı ve rivayet ilimlerinde derin bir birikim ve vukufiyet gerektirir. Çünkü cerh ve ta'dil açık hata ve kusurları açıklayan bir ilim olduğu halde; ilel ilmi, sika ravilerin hangi hocalardan hadis aldıkları, ne zaman zabt edip ne zaman unuttukları ve nasıl hadis rivayet ettikleri gibi hususları derinlemesine inceler.²⁷

İslam âlimleri ilel ilminin önemine, yüceliğine ve son derece dikkat isteyen bir ilim olduğuna dikkat çekmişler ve bununla ilgili birçok söz serdetmişlerdir. Nitekim Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813) “Bana ulaşan bir hadisin illetini bilmem yirmi (yeni) hadis yazmamdan daha sevimli gelir”²⁸ diyerek bu konuya dikkat çekmiştir.

Cerh-ta'dil kitaplarında râvilerin sağlamlık ve zayıflıkları hakkında yapılan değerlendirmelerin geneli birkaç kelime veya satırlık malumattan ibarettir.²⁹ İlel ilmi ise ravinin hali, seyahatleri, hocaları ne zaman hafızasının kuvvetli olduğu ne zaman zayıfladığı, nasıl hadis tahammülünde bulunduğu ve icazetini aldığı rivâyetleri nasıl edâ ettiği gibi girift bir yapının değerlendirilmesi neticesinde elde edilen bilgilerden müteşekkildir. Dolayısıyla illetin tespit edilebilmesi için veya bir rivâyetin illetli olup olmadığı araştırılırken cerh-ta'dil bilgilerinin yanı sıra aynı konudaki rivâyetlerin tamamının bir araya getirilmesi gerekmektedir. Aynı zamanda illetin tespiti için Kur'ân-ı Kerim, sahîh sünnet, rivâyetin ortaya çıktığı veya nakledildiği tarihi süreci (râvinin menşei, yaşadığı yer ve kültürel ortam vb.) göz önüne almak gereklidir. Böyle bir yapının tümüyle değerlendirilmesi çok geniş bir sahaya bütünüyle hâkim olmayı gerekli kılar. Bu nedenle ilel ilmi, hadis ilimleri içerisinde en derin, en kıymetli ve en zor konulardan biri kabul edilmiştir.³⁰

²⁶ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. 'Alî b. Muhammed el-'Askâlânî İbn Hacer el-'Askâlânî, *en-Nuket 'alâ Kitâbi İbni's-Salâh*, thk. Rabî' b. Hâdî 'Umeyr el-Medhâlî (Medine: y.y., 1404/1984), s. 710.

²⁷ Hemmam Abdurrahim, Said, *el-ilel fi'l hadis Dirase Menheciyye fi Dav'i Şerhi İleli't-Tirmizi*, Amman 1980, 33.

²⁸ Ebü Muhammed 'Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, thk. Sa'd b. 'Abdullâh el-Hamîd ve Hâlid b. 'Abdurrahman el-Cerîsî (b.y.: Metâbi'u'l-Hamîdî, 1427/2006), I, 388.

²⁹ Karagözoğlu, Mustafa Macit, *Zayıf Râviler* (İstanbul: İFAV, 2014), s. 28.

³⁰ Düzenli, Muhittin, *Hadislerde Gizli Kusurlar*, s. 66-67.

Hâkim ilel ilminin önemi hakkında İbn Mehdî'den şunu aktarır: “Hadisin (illetinin) bilgisi ilham gibidir. Bir hadis hakkında illetli hükmünü veren âlime illeti nasıl bildiği sorulacak olursa âlimin göstereceği bir delili yoktur.”³¹ İbn Mehdî böylece hem illetin önemine dikkat çekmiş hem de onu bilmenin zorluğuna vurgu yapmıştır. Çünkü bir şeyin zorluğu artarsa kıymeti de artar.

İbnü's-Salâh ise ilel ilminin hadis ilimlerinin en önemlisi, en şerefli ve en dikkat isteyen cüzü olduğuna işaret etmiş, sadece hafıza bakımından ileri, uzman ve keskin anlayış sahibi kimselerin bu ilimde derinleşebileceğini öne sürmüştür.³² Suyûtî (ö. 911/1505) de İbnü's-Salâh'ın bu sözlerinden sonra şunları söylemiştir: “İlel ilminin zorluğundan dolayı hadis ilminin bu türü hakkında İbn Medinî, Ahmed b. Hanbel, Buhârî (ö. 256/870), Yakub b. Şeybe (ö. 262/875), Ebu Zûr'a (ö. 264/878), Ebu Hâtim (ö. 327/938) ve Dârekutnî (ö. 385/995) gibi çok az kimse kanaat serdetmiştir.”³³

İlel ilmi, hadis usulü ilimlerinin en kapalı ve önemlisidir ki bu ilimde Allah Teala'nın kendilerine fevkalâde kavrama yeteneği, geniş bir hadis kültürü, ravilerin tabakalarını, isnadları ve metinleri tam anlamıyla kavrayacak, tanıyacak kuvvetli bir ilim melekesi nasip ettiği hadisçiler dışında hiç kimse söz söyleyememiştir. Nasıl bir sarraf, altın veya gümüşten yapılmış paraların sağlamını sahtesinden ayır ederken bu sahadaki bilgisine ve tecrübesine dayanır; paranın sahte olduğunu nasıl anladın, diyenlere herhangi bir delil ileri sürmezse, kimi zaman illet alimi de kendi davasını ispat için delil getiremez.³⁴

İbn Hacer bu sözleriyle ilel ilminin önemine dikkat çekmiş, herkesin bu işi yapamayacağını belirtmiştir. Özellikle son bölümde Hâkim'in illetleri tespit ve beyan eden alime (muallil) illetini tespit ettiği hadis hakkında soru sorulmayacağını, sorulsa bile cevap alınmayacağı meyanındaki sözlerini destekler mahiyette malumat vermiştir. Burada akla şöyle bir soru gelebilir, illeti tespit eden alime nasıl bildiği sorulamıyorsa İbn Salah gibi ilel hakkında kurallar koyan alimleri nasıl anlamalıyız? Hicrî 2. ve 3. asırda yaşayan ve ilel hakkında kanaat beyan eden ulema rivayetlerle içli dışlı yaşamış, ravileri yakinen tanımış ve rivayetlerin illetini bu sayede tespit etmişlerdir. Nitekim aynı dönemlerde hadis usulü kaideleri de belirli esaslara bağlı olmayıp her münekkit alimin kendine has üslubu ve metodu vardır. Daha sonraları müteahhir döneme geçişle birlikte dağınık olan kanaatler, usuller

³¹ Hâkim, *Ma'rifetu 'Ulûmi'l-Hadis*, s. 377.

³² İbnü's-Salâh, *'Ulûmü'l-hadis = Mukaddimetü İbni's-Salâh*, s. 120.

³³ Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî fi Şerhi Takribu'n-Nevâvî*, I, 294.

³⁴ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. 'Alî b. Muḥammed el-'Asḳalânî İbn Hacer el-'Asḳalânî, *Nuzhetu'n-Nazar fi Tavdîhi Nuḥbeti'l-Fiker fi Muḫtalaḫi Ehli'l-Eḡser*, thk. 'Abdullâh b. Ḍayfillâh er-Raḫîlf (Riyad: y.y., 1422/2001), s. 113-114.

sistemleşmiş ve belirli kurallara bağlanmıştır. İlel ilmi de bu sistemleşmeden nasibini almış ve belirli kurallara bağlanmaya çalışılmıştır.

Netice itibariyle ilel ilminin önemine birçok alim dikkat çekmiş ve bu alanda ancak uzman olanların söz söyleyebileceğini ifade etmişlerdir. Sonraki dönemlere kaynak olan ilel eserleri de ilk dört asırda te'lif edilmiştir. Bu eserleri yakından tanımak hem bizatihi mezkûr eserler açısından hem de ilk dört asır çerçevesinde son derece önem arz etmektedir.

İlk Dört Asırda Telif Edilmiş İlel Türü Eserlerin Değerlendirilmesi

Mütekaddim dönemde illet kavramı ve illeti ifade etmek için kullanılan kelimelerin örneklerini bu konuya hasredilmiş özel edebiyatta bulmak mümkündür. Bu kitaplarda sıhhati zedeleyen gizli ve açık illetlere yer verildiği gibi, sıhhate bir hanel getirmeyen bazı hususlar da illet olarak zikredilmiştir. İbn Receb (ö. 795/1393), bu kitaplar hakkında: “İlel konusundaki ilk eserler olmasaydı, bu ilim bugün tam anlamıyla bilinemezdi. Bu sebeple bu ilmin tasnif edilmesi ve erken dönem imamlarının sözlerinin nakledilmesinde gerçekten büyük bir maslahat vardır.” demiştir.³⁵

İlk dönemden itibaren muhaddisler Hz. Peygamber'in (sav) sözlerine verdikleri kıymet ve ehemmiyetten ötürü hadislerde râvilerden kaynaklı kusurları ayıklamaya son derece sa'y ü gayret göstermişlerdir. Âlimler, hadislerdeki illetleri ayıklamaya gösterdikleri çabayı ve önemi aynı şekilde telif ettikleri müktesebatı da sonraki dönemlere aktarmada da göstermişlerdir. Böylece şu an elimizde büyük bir yekûn tutan ilel edebiyatı oluşmuştur.

İlel te'lifâtı, evveleminde talebenin hocasına ravilerin cerh-ta'dil durumuna veya problemleri gördükleri hadislerin illetini sordukları sorulara aldıkları cevapları merviyâtın kenarına kaydetmişleriyle başlamıştır. Zamanla fazlaşan mezkûr bilgiler, talebeler tarafından müstakil olarak derlenmiş ve bu eserler cerh-ta'dil ve ilele dair te'lif edilen ilk eserler arasında yerini almıştır.³⁶ İlet cerh-ta'dil birlikteliği daha sonraları azalsa da her daim varlığını korumuştur. Özellikle Darekutnî ile illet meselelerinde ricâl bilgisi azalmış, ilel ilmiyle cerh-ta'dil ilmi bu asırdan sonra net bir şekilde birbirinde ayrı iki ilim haline gelmiştir. Daha sonraki asırlarda da aynı hem usûl eserlerindeki tariflerde hem de ilel ismiyle te'lif edilmiş eserlerde bu ayrımı görmek mümkündür.³⁷

İlk ilel kitaplarında ilel konuları, tarih ve ricâl konularıyla birlikte incelenmiştir. Bu sebeple ilk eserlerin adları “el-ilel ve ma'rifetu'r-ricâl” ve “el-ilel ve't-tarih” şeklindedir.

³⁵ Ebü'l-Ferec Zeynüddîn 'Abdurrahmân b. Aḥmed b. 'Abdirrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkı İbn Receb, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî*, thk. Humâm 'Abdurrahîm Sa'îd (Zerka: Mektebetu'l-Menâr, 1407/1987), I, 346.

³⁶ Tatlı, Mustafa, *Rical Bilgisinin Tespiti* (İstanbul: Beka, 2016), s.41.

³⁷ Düzenli, Muhittin, *Hadislerde Gizli Kusurlar*, s. 71.

Sonraki dönemde ilel kitaplarında da rivayet kitaplarındaki tertip şekilleri benimsenmiştir.³⁸ Ayrıca ilel literatürünü muhteva ve zaman bakımından; soru-cevap şeklinin ağırlıkta olduğu hicrî 3. asır, daha çok fikhî bablara göre tertip edilen eserlerin olduğu 4. asır ve konuları ve işleyiş tarzları bakımından son gruptaki eserlere benzeyen müteahhir asır olmak üzere üç kısma ayırmak mümkündür.³⁹

Çalışmamızın bu bölümünde ilk dört asırda telif edilmiş ilel türü eserlerden matbu olan ve özellikle ilel ismiyle öne çıkanları seçilmiş ve kronolojik olarak değerlendirilmiştir.

1- *et-Tarih ve'l-İlel*

Müellifi büyük ricâl alimi Yahya b. Maîn 158'de (775) Bağdat yakınlarındaki Enbâr'ın Nikyâ köyünde doğmuştur. Abdullah b. Mübârek, Vekî'b. Cerrâh, Süfyân b. Uyeyne, Abdurrahman b. Mehdî, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Abdürrezzâk es-San'ânî (ö. 211/826-27) gibi döneminin önde gelen muhaddislerinden ilim öğrenmiştir. Öğrencileri arasında Buhârî, Müslim b. Haccâc (ö. 261/875), Ebû Dâvûd es-Sicistânî (ö. 275/889) gibi Kütüb-i Sitte müelliflerinin yanı sıra Ebû Zür'a er-Râzî (ö.264/878), Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890) gibi münekkit ulema, akranlarından İbn Sa'd (ö.230/845), Ebû Hayseme Züheyr b. Harb (ö. 234/849), Ahmed b. Hanbel gibi isimler yer alan İbn Maîn hicrî 233 yılında Medine'de vefat etmiştir.⁴⁰

Şu'be b. Haccâc ile başlayıp Abdurrahman b. Mehdî ve Yahyâ b. Saîd el-Kattân ile devam eden tabakât ve ricâl literatürü dalında bunlardan sonraki ilk neslin en önemli isimlerinden olan İbn Maîn, sadece belirli bir bölgenin ravileri hakkında değil birçok râvi hakkında görüş beyan etmiş, onun ricâl bilgisi Ali b. Medînî, Ahmed b. Hanbel, İshak b. Râhûye (ö. 238/853), Ebû Bekir b. Ebî Şeybe (ö. 238/853), Ebû Hayseme Züheyr b. Harb gibi çağdaşları tarafından takdir edilmiştir.⁴¹ Ahmed b. Hanbel hadislerdeki hataları öğrenmek için kendisine gelenleri Yahyâ'ya gönderir, râviler hakkında ondan faydalanır ve aynı hocadan beraber hadis rivayet ettiklerinde İbn Maîn'in nüshasını esas alırdı. Yahyâ b. Maîn, hadis ravilerini titizlikle değerlendirmesi, hadis öğrenme ve öğretme esaslarından hiç tâviz vermemesi, raviler hakkında ağır cerh ifadeleri kullanması sebebiyle "müteşeddid" tenkitçiler arasında yer almıştır.⁴²

³⁸ Tekineş, Ayhan, *İlelü'l-Hadis İlmî* (Marmara Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1991), s.65-66.

³⁹ Mustafa Macit Karagözoğlu, "İlelü'l-Hadis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020).

⁴⁰ Erdinç Ahatlı, "Yahyâ b. Maîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013).

⁴¹ Ahmed Avvâd el-Kübeysî, *el-İmam Yahyâ b. Maîn ve Mekânetuhu beyne'l-Ulemai'l-Cerhi ve't-Ta'dil*, s. 81.

⁴² Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, thk. Su'ayb el-Arnâvut (b.y.: Mu'essesetu'r-Risâle, 1405/1985), XI, 71-96; Ebû'l-Haccâc Yûsuf b. 'Abdurrahmân b.

Ricâl ilminin uzman alimlerinden Yahyâ b. Maîn'in bu alanda birçok eseri olsa da hiçbirini kendi eliyle te'lif etmemiş, öğrencilerinin kendisinden aldıkları cevapları cemetmesiyle ortaya çıkmıştır. Bunlardan en meşhur ve hacimli olanı öğrencisi Ebu Fadl Abbas b. Muhammed b. Hatim ed-Dûrî'nin (ö. 271/885) cemettiği *et-Tarih ve'l-İlel* isimli eseridir. Bunun dışında İbn Muhriz (ö.236/850),⁴³ İbnü'l-Cüneyd (ö. 260-270/874-884), Osman b. Saîd ed-Dârimî (ö. 280/893) gibi başka öğrencileri tarafından oluşturulan suâlât eserleri de vardır.⁴⁴ Bunlardan bazıları kısmî olarak basılmış bazıları ise halen kayıptır. Biz burada hem eser isminin ilel olmasından dolayı hem de çalışmanın sınırlarını aşmamak adına sadece ed-Dûrî rivayetine yer vereceğiz.

Ebu Fadl Abbas b. Muhammed b. Hatim ed-Dûrî 180 senesinde doğmuş, Şebâbe b. Suvar, Ebu Davud et-Tayâlisî (ö. 204/819), Yunus b. Muhammed ve başkalarından hadis dinlemiştir. Kendisinden de Yakup b. Süfyan, Cafer b. Firyâbi, Ebu Hâtim ve oğlu (ö. 327/938) hadis dinlemiştir. Ebu Hâtim onun hakkında 'saduk',⁴⁵ Nesai de 'sika' demiştir. Öğrencisi el-Asam, hocalarını içinden onun hadisinden daha güzelini görmedim diyerek onu övmüştür.⁴⁶

Yahyâ b. Maîn'in *et-Tarih ve'l-İlel* isimli eserini bize aktaran bu beş öğrenci içerisinde ed-Dûrî'nin rivayeti hacim olarak en geniş olanıdır. Bunun sebebinin ise ed-Dûrî'nin İbn Maîn ile uzunca bir süre beraber olması ve ona talebelik yapması olduğu söylenebilir.⁴⁷ ed-Dûrî eserine sahâbî râvîlerle başlamış, tâbiîlerle devam etmiş sonraki nesillere mensup râvîleri ise bölgelerine göre tasnif etmiştir.⁴⁸

et-Tarih ve'l-İlel kendinden önceki müktesebâtı cem etmesi bakımından son derece önemli bir yere sahiptir. Yahyâ b. Maîn seleflerinin birikimini bir anlamda bu esere aktarmıştır. Kitapta öğrencisi ed-Dûrî "Yahyâ'ya sordum" ya da "Yahyâ'dan işittim" diyerek bu alanla ilgili bilgileri aktarır. Kitaptaki konuların belirli bir tertibinin olmamasından dolayı istifade etmek güçtür. İbn Maîn; kimi zaman tabakalarla ilgili konuşmuş, kimi zaman cerhta'dille ilgili bilgiler vermiş, zaman zaman da birbirine benzeyen künyeler hakkında

Yûsuf el-Kelbî Cemâluddîn el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî 'Esmâi'r-Ricâl*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1400/1980), XXXI, 543-568.

⁴³ Angay, Mehmet, *Ali b. el-Medîni'nin İlelü'l-Hadîs ve Ma'rifetü'r-Ricâl ve't-Târîh Adlı Eserinin Hadis İlmi Açısından Değerlendirilmesi*, s. 45.

⁴⁴ Bu eserler hakkında daha geniş malumat için bkz. Tatlı, Mustafa, *Ricâl Bilgisinin Tespiti*, s. 85-142.

⁴⁵ Ebû Muhammed 'Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl* (Haydarabad: Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1371/1952), VI, 216.

⁴⁶ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, X, 152.

⁴⁷ Ebû Bekr Ahmed b. 'Alî b. Sâbit el-Bağdâdî Hafîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1422/2002), XIV, 30.

⁴⁸ Yahyâ b. Maîn, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Maîn (ö.233/848), *Târîhu İbn Maîn- Rivâyetu'd-Dûrî* (nşr. Ahmed Muhammed Nûr Seyf), I-IV, Merkezi'l-Bahsi'l-İlmî, Mekke 1399/1979, I, 142-157.

kanaatlerini beyan etmiştir. Eseri genel olarak; “şehirlere göre tasnif, cerh-ta’dil ve ricâl bilgileri” son olarak da “ilel hakkında malumat” şeklinde üç kısımda incelemek yerinde olacaktır.

Eser, sahabîlerden başlayarak tabaka halinde şehirlere göre tertip edilmiştir. Özellikle ravilerin sahabî olup olmadığını tespit etmek için çeşitli nakillerin olduğu bu kısma İbn Maîn ayrı bir ihtimam göstermiştir. Örnek olarak Şehr b. Havşeb’in (ö.100/718) kendisinden rivayet ettiği Ebû Ubeyd isimli bir ravinin Peygamber’in (sav) ashabından olduğunu zikretmiştir.⁴⁹ Dikkatlice bakıldığı zaman İbn Maîn sadece künyesi olan bir ravinin hem meçhûl oluşunu kendisinden rivayet eden meşhûr biri vasıtasıyla izale etmiş hem de sahabî olduğunu vurgulamıştır. Zaman zaman da İbn Maîn, Peygamber’den (sav) rivayeti olup da sahabîliği kendi kanaatine göre sabit olmayanları zikretmiştir.⁵⁰ İbn Maîn eserin devamında Kûfe, Basra, Mekke, Medine gibi şehirlere nispet edilen ravilere yer vermiştir.⁵¹ İbn Maîn’in Bağdatlı olmasının doğal bir sonucu olarak eserin neredeyse üçte biri Kûfe şehrine hasredilmiştir.

et-Tarih ve'l-İlel cerh-ta’dil, ricâl ilimleri açısından sahanın vazgeçilmez eserlerindedir. Ortaya çıkmasından sonra ravilerle ilgili söz söyleyecek her alim bu esere itimat etmiş ve başucu kaynağı olarak bellemiştir. İbn Maîn; raviler hakkında nereli oldukları,⁵² kimden hadis aldıkları,⁵³ varsa yaptıkları rihleleri,⁵⁴ vefat tarihleri ve cerh-ta’dillerine dair bilgiler serdetmiştir.⁵⁵ Mezkûr bilgileri zaman zaman başka şeylerle de birlikte verdiği görülmüştür. Örneğin Şerîk b. Abdullah’ın doğum tarihine dair bilgiyi Kuteybe b. Müslim’in öldürüldüğü tarihle (hicrî 94) bağlantılı olarak vermiştir.⁵⁶ İbn Maîn eğer ravi hakkında önemli gördüğü bir rivayet varsa onu da zikretmiştir.⁵⁷ O, böyle bir ayrıntıyı muhtemelen hem ravinin semaini ispat etmek hem de rivayeti tashih etmek gayesiyle zikretmiş olabilir.

Hem konumuzu ilgilendiren hem de eseri değerli kılan en önemli nokta ilel ilmine dair değerlendirmelerin yer aldığı kısımlardır. İbn Maîn isnad ve metin yönünden birçok hadisin illetini zikretmiştir. Süfyan – Sa’d b. İbrahim – Ömer b. Ebi Seleme – (babası) Ebi Seleme – Ebu Hureyre rivayeti hakkında, Sa’d b. İbrahim Ebi Seleme’den mi aldı yoksa oğlu Ömer

⁴⁹ Ebû Zekeriyâ Yaḥyâ b. Ma’în Yaḥyâ b. Ma’în, *Târîḫü İbn Ma’în- Rivâyetü’-d-Dûrî*, thk. Aḫmed Muḫammed Nûru Seyf (Mekke: Merkezi’l-Baḫşi’l-İlmî, 1399/1979), III, 13.

⁵⁰ Yaḥyâ b. Ma’în, *Târîḫü İbn Ma’în- Rivâyetü’-d-Dûrî*, III, 52.

⁵¹ Mezkûr şehirlerin tablosuna dair bkz. Tatlı, Mustafa, *Rical Bilgisinin Tespiti*, s. 113.

⁵² Yaḥyâ b. Ma’în, *Târîḫü İbn Ma’în- Rivâyetü’-d-Dûrî*, IV, 376.

⁵³ Yaḥyâ b. Ma’în, *Târîḫü İbn Ma’în- Rivâyetü’-d-Dûrî*, IV, 356.

⁵⁴ Yaḥyâ b. Ma’în, *Târîḫü İbn Ma’în- Rivâyetü’-d-Dûrî*, III, 133.

⁵⁵ Eserin neredeyse her yerinde cerh-ta’dil değerlendirmesi yapar. Bu lafızlar hakkında bkz. Ahmed Avvâd el-Kübeysî, *el-İmam Yaḥyâ b. Ma’în ve Mekânethu beyne’l-Ulemai’l-Cerhi ve’t-Ta’dil*, s. 360.

⁵⁶ Yaḥyâ b. Ma’în, *Târîḫü İbn Ma’în- Rivâyetü’-d-Dûrî*, IV, 369.

⁵⁷ Yaḥyâ b. Ma’în, *Târîḫü İbn Ma’în- Rivâyetü’-d-Dûrî*, IV, 362.

vasıtasıyla mı nakletti şeklinde sorulmuş o da doğru olanın Ömer vasıtasıyla olduğunu zikretmiştir.⁵⁸ Yani İbn Maîn rivâyetin senedinde Ömer b. Ebi Seleme olmadan inkıtâ' olacağını ve bu durumun da hadisin sıhhatine engel bir illet olduğunu ifade etmiştir. Muhammed b. Sabbah isimli bir ravinin naklettiği: “İki sınıf vardır ki İslam’da nasipleri yoktur. Bunlar Mürcie ve Kadariyyedir” rivayeti sorulmuş, rivayetin münker olduğunu ifade etmiş, ancak mezkûr ravi hakkında kötü bir kanaat belirtmemiştir. İbn Maîn’in bu ifadesi son derece önemlidir. Çünkü râvi veya sened hakkında menfî bir kanaat belirtmeyip rivâyetin münker olduğunu belirtmesi nakli, metin yönünden illetli saydığına işaretir. İlel ilminde önemli bir yere sahip olan hocanın talebesiyle ilişkisi şeklinde söylenebilecek ma’rifetu’l-ashâb meselesi⁵⁹ de İbn Maîn’in eserinde kullandığı metotlar arasında anılabilir. Nitekim o Ebu Ca’fer er-Râzî’nin sika olduğunu ancak Muğira’dan naklettiği rivayetlerde hata ettiğini söylemiştir.⁶⁰ Aynı şekilde başka bir yerde Ravvâd Ebu’l-Kâsım isimli bir ravinin sika olduğunu ancak Süfyan’dan naklettiği rivayetlerde hata ettiğini ifade etmiştir.⁶¹ Daha önce yapılan illet tariflerinde illetin daha çok sika ravilerde olacağı ifade edilmişti. Burada da İbn Maîn’in işaret ettiği gibi illet, ravi sika da olsa rivayetlerinde illetin bulunabileceği ve bunun da ancak İbn Maîn gibi alanında uzman alimlerin bileceği görülmüştür.

2- İlelü’l-Hadis ve Ma’rifetu’r-Ricâl

Müellifi İbnü’l-Medînî diye meşhur olan Ebü’l-Hasen Alî b. Abdillâh b. Ca’fer b. Necîh es-Sa’dî’dir. 161’de (777-78) Basra’da doğmuştur. İslâmî ilimleri Süfyân b. Uyeyne, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795) ve Abdürrezzâk es-San’ânî gibi zamanın öne çıkan âlimlerinden tahsil etmiştir.⁶² Başta ilelü’l-hadîs olmak üzere hadis ilimlerinin tamamında ihtisas kazanarak muhaddislerin içinde seçkin bir yer edinmiştir.⁶³ “Emîrû’l-mü’minîn fi’l-hadîs” unvanına sahip olmuş,⁶⁴ Buhârî, Ebû Hâtim, Ebû Dâvûd, Ebû Müslim el-Keccî (ö. 292/904), Ebû Ya’lâ el-Mevsilî (ö. 307/919), Ebü’l-Kâsım el-Begavî (ö. 317/929) gibi birçok meşhur muhaddise hocalık etmiş, hicrî 234 yılında Sâmerrâ’da vefat etmiştir.⁶⁵

⁵⁸ Yahyâ b. Ma’în, *Târîhu İbn Ma’în- Rivâyetu’d-Dûrî*, III, 288.

⁵⁹ Önemine ve mevzusuna dair bkz. Şemsuddîn es-Sehâvî, *Fethu’l-Muğîs bi-Şerh Elfiyyeti’l-Hadîs li’l-İrâkî*, IV, 388. Abdüsselam Ebu Semha, *Ma’rifetu Ashâbi’r-Ruva* (Kuveyt: Dâru’n-Nevâdir, 1433), I, 71.

⁶⁰ Yahyâ b. Ma’în, *Târîhu İbn Ma’în- Rivâyetu’d-Dûrî*, IV, 358.

⁶¹ Yahyâ b. Ma’în, *Târîhu İbn Ma’în- Rivâyetu’d-Dûrî*, IV, 425.

⁶² Haîf el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 422.

⁶³ İbn Ebi Hâtim, *el-Cerh ve’t-Ta’dîl*, VI, 194.

⁶⁴ Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ’*, IX, 104.

⁶⁵ Mehmet Ali Sönmez, “Ebû Mûsâ el-Medînî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994).

Şu'be ile başlayan sistemli ricâl tenkid amelîyesi Yahya b. Saîd el-Kattân ile devam etmiş, ondan tevarüs eden bu ilim Ali b. Medîni'ye intikal etmiştir. Ali b. Medîni ilel ilminin en önde gelen alimlerinden olmuş ve daha sonraki Buharî, Ahmed b. Hanbel gibi ulemaya da müderrislik yapmıştır.⁶⁶ Nitekim Ahmed b. Hanbel ilel ilmini bize öğreten Ali b. Medîni'dir, diyerek onun değerini ortaya koymuştur.⁶⁷ Ebû Hâtim, insanlar arasında ilel ilmini bilmede öncüydü⁶⁸ diyerek Ali b. Medîni'nin dönemin âlimleri arasında ilel konusunda vazgeçilmez bir konumda olduğunu dile getirmiştir. Aynı şekilde Hatib el-Bağdadi: "Ali b. Medîni bu ilmin filozofu, doktoru; muhaddislerin sözcüsü ve hatibidir"⁶⁹ sözleriyle onun bu ilimdeki maharetine dikkat çekmiştir.

Hadis ilimlerinin birçok alanında eser te'lif eden Ali b. Medîni ilel alanında da eserler vermiş ancak ne yazık ki birçoğu günümüze ulaşmamıştır. *İleli'l-hadis ve ma'rifetu'r-ricâl* küçük hacimli bir kitap olmasına rağmen Ali b. Medîni'nin ilel kitaplarının adeta bir hülâsası gibidir.⁷⁰ Eserde çeşitli konular herhangi bir tertibe tabi tutulmadan ele alındığı için kullanım ve istifade açısından zordur. Bundan dolayı eseri bazı başlıklar altında inceleyeceğiz.

Ali b. Medîni'nin eserinin özelliklerini genel olarak iki başlık altında toplamak mümkündür. İbn Medîni ilk kısma bir başlangıç mahiyetinde olan ilmin merkezleri konumundaki dört şehir olan Medine, Mekke, Basra ve Kûfe'yi anarak başlamış, mezkûr şehirlerde isnadın medâri⁷¹ olan altı kişiden (يدور على ستة) bahsetmiştir.⁷² Daha sonraki tabaka olarak bu şehirlere Şam ve Vâsıt'ı da eklemiş, ismi geçen altı kişiden ilim alan on iki alimi zikretmiştir. Ali b. Medîni bu tabakadaki alimleri önceki tabakaya göre ayrımını tasnif edenler (ممن صنف) şeklinde vurgu yaparak belirtmiştir.⁷³ İbn Medîni daha sonra bu on iki kişiden ilim alan kendisine kadarki altı kişiyi zikretmiştir.⁷⁴ Zikri geçen bu kişilere daha yakından bakıldığı zaman özellikle ricâl ve ilel alanında uzman alimler oldukları görülecektir. Daha sonra İbn Medîni sahabîlerden fakih olanları ve ilimde öne çıkanları sıralamıştır.⁷⁵ Burada iki nokta dikkat çeker; ilki İbn Medîni bu sıralamayı kendilerine en çok mülazemet ettiği iki

⁶⁶ Zikredilen tarihî süreci görmek için bkz. Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Bustî İbn Hibbân, *el-Mecrûhin mine'l-Muhaddisîn*, thk. Hamdî 'Abdulmecîd (Riyad: Dâru's-Şemî'î, 1420/2000), I, 41-49-52-54.

⁶⁷ İbn Hibbân, *el-Mecrûhin mine'l-Muhaddisîn*, I, 52.

⁶⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VI, 194.

⁶⁹ Ebû Bekr Ahmed b. 'Alî b. Sâbit el-Bağdâdî Hâfîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li 'Ahlâki'r-Râvî ve 'Âdâbi's-Sâmi'*, thk. Maḥmûd et-Taḥḥân (Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1983/1403), II, 301.

⁷⁰ Eren, Mehmet, *Hadis İminde Rical Bilgisi ve Kaynakları* (İstanbul: İSAM, 2018), s. 527.

⁷¹ Medâru'l-hadis kavramı için bkz. Mücîr el-Hatîb, *Ma'rifetu medâri'l-isnâd ve beyânü mekânetihî fi ilmi ileli'l-hadis* (Riyad: Dâru'l-Meymân, 1428), I, 35, 49.

⁷² Ebû'l-Hasen 'Alî b. 'Abdullâh el-Başrî 'Alî b. el-Medîni, *el-İlel*, thk. Muhammed Muştâfâ el-'Azamî (Beirut: y.y., 1980), s. 36.

⁷³ 'Alî b. el-Medîni, *el-İlel*, s. 37.

⁷⁴ 'Alî b. el-Medîni, *el-İlel*, s. 40.

⁷⁵ 'Alî b. el-Medîni, *el-İlel*, s. 40-49.

hocası Yahya b. Saîd el-Kattân ve Abdurrahman b. Mehdî ile bitirmiş, ikincisi de hem sahabî tabakasında hem de sonraki tabakalarda alimleri genelde iki merkezde yani Medine ve Kûfe’de toplamıştır.

Ali b. Medîni ikinci kısımda ricâl ve ilele dair malumatlar vermiştir. Ali b. Medîni hakkında kanaat belirttiği ravilerin sadece sika ya da zayıf olmasına değil, aynı zamanda kimden hadis aldığına ve onda kimlerin hadis tahdis ettiğine değinmiştir.⁷⁶ Genel olarak tek şekilde “sika” tevsik ederken bazen daha tekidli bir ifade olan “sikatün sika” ifadesine yer vermiştir.⁷⁷ O, ravileri tevsik ederken genellikle “sika” lafzını, ara sıra da “sebt” lafzını kullanmıştır.⁷⁸ Zaman zaman ravilere dair metodunu gösteren bazı ifadelere de yer vermiştir. Örneğin Ğadiratü b. Urve el-Fugaymî isimli bir ravi hakkında kendisinden sadece Âsım b. Hilâl’in rivayet ettiğini söylemiş ve “şeyhun meçhûl” olduğunu ifade etmiştir.⁷⁹ Buradan Ali b. Medîni’nin mezkûr ravinin bizatihi (mechûlu’l-ayn) değil halinin meçhûl olduğu kanaatini benimsediği anlaşılmaktadır. Çünkü ravinin ismi ve künyesi bellidir ancak kendisinden sadece bir kişi rivayet etmiştir. İbn Medîni bazı raviler ve isnadlar hakkında tazif ifadeleri de kullanmıştır.⁸⁰

Ali b. Medîni uzmanlık alanı olan ilel ilminde ise farklı metot ve lafızlarla senedlere hüküm vermiştir. İletli gördüğü iki rivayeti tercih ederken muhalefet ve mütabî lafzılarını kullanmış ve mütabî olmayan rivayeti malûl saymıştır.⁸¹ İleti belirtirken hata,⁸² vehm⁸³ ve ğalat⁸⁴ ifadelerini kullanmış, birçok yerde hatanın nereden kaynaklandığı da açıklamıştır. Ebu Hureyre’den gelen bir hadisin senedlerini incelemiş İbn İshak rivayetinde metinlerin birbirine karıştırılmasından dolayı hatalı olduğunu zikretmiştir.⁸⁵ Ali b. Medîni Ebu Hureyre’den gelen başka bir rivayette Abdurrahman b. İshak senedinin hatalı olduğunu hatanın da ravi Abdurrahman’ın hıfzından kaynaklandığına dikkat çekmiştir.⁸⁶ Rivayetlerdeki illet tespitinde çok önemli bir yere sahip olan ravinin ashabının bilinmesi (معرفة أصحاب الرواي) şeklinde söylenebilecek olan kavram İbn Medîni tarafından da sıkça kullanılmıştır. Nitekim o Ebu Hureyre – Ebi Salih – Âsım ve Ebu Hureyre – Ebi Salih – Âsım şeklindeki iki rivayet arasında tercih yaparken Ebi Salih’in ashabı (öğrencileri) içerisinde Â’mes’in daha sebt

⁷⁶ ‘Alî b. el-Medîni, *el-İlel*, s. 64.

⁷⁷ ‘Alî b. el-Medîni, *el-İlel*, s. 85.

⁷⁸ ‘Alî b. el-Medîni, *el-İlel*, s. 64,70.

⁷⁹ ‘Alî b. el-Medîni, *el-İlel*, s. 86.

⁸⁰ ‘Alî b. el-Medîni, *el-İlel*, s. 58,61,86.

⁸¹ ‘Alî b. el-Medîni, *el-İlel*, s. 83-84.

⁸² ‘Alî b. el-Medîni, *el-İlel*, s. 87.

⁸³ ‘Alî b. el-Medîni, *el-İlel*, s. 61, 76, 81, 83.

⁸⁴ ‘Alî b. el-Medîni, *el-İlel*, s. 79, 82.

⁸⁵ ‘Alî b. el-Medîni, *el-İlel*, s. 82.

⁸⁶ ‘Alî b. el-Medîni, *el-İlel*, s. 81.

olduğunu ifade edip o senedi tercih etmiştir.⁸⁷ İbn Medîni rivâyetleri genellikle sened yönünden illetlendirmiş olsa da zaman zaman metin yönünden de hatalara dikkat çekmiştir. Ebu Hureyre'den gelen bir rivayetin metnine Ma'mer tarafından başka bir kelime eklendiğine (أدرج) işaret edip bundan dolayı malul kabul etmiştir.⁸⁸

Ali b. Medîni'nin eseri ilel ve ricâl ilmine dair çok önemli malumatlar vermekle birlikte tertipsiz te'lif edilmiştir. Eser muhteva olarak ulumu'l-hadise dair bilgiler vermekle beraber isnadın medarı olan alimlere işaret ederek aynı zamanda hadis tarihine dair bazı mülahazalar ifade ettiği söylenebilir. İlgili kısımda zikredilen alimlerin vefat tarihlerinden hareketle onun tedvini, hicrî 2. asrın ilk çeyreğinden başlatıp ilk yarısına kadar tarihlendirdiği söylenebilir. Daha sonra rivayetleri tasnif eden alimlere değinmiş ve bunları da vefat tarihleriyle birlikte zikretmiştir. Zikrettiği bu tarihler incelendiğinde hadis tasnifi İbn Medîni'ye göre hicrî 2. asrın ilk yarısında başlayıp sonlarına kadar devam ettiği söylenebilir.

3- *Kitabu'l-İlel ve Ma'rifetu'r-Ricâl*⁸⁹

Müellifi Ahmed b. Hanbel, 164 (780) yılı Rebûlevvelinde (veya Rebûlâhir) Bağdat'ta doğmuştur. İlk hocalarından biri, kendisinden pek çok hadis yazdığı tanınmış muhaddis Hüseyin b. Beşîr (ö. 183/799) olup diğer hocaları arasında Süfyân b. Uyeyne, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Abdurrahman b. Mehdî, İmam Şâfiî (ö. 204/820) ve Abdürrezzâk b. Hemmâm (ö. 211/826-27) gibi âlimler bulunmaktadır.⁹⁰ Birini doğrudan, diğerini başka bir ravi vasıtasıyla kendisinden toplam iki hadis rivayet eden Buhârî'nin yanı sıra diğer tanınmış talebeleri arasında Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî; akranlarından Yahyâ b. Maîn ile Ali b. Medîni, Ebû Zür'a er-Râzî, Ebû Hâtim er-Râzî, iki oğlu Sâlih ve Abdullah bulunmaktadır.⁹¹ Ahmed b. Hanbel 12 Rebûlevvel 241 Cuma günü (31 Temmuz 855) Bağdat'ta vefat etmiştir.⁹²

Önceden de belirttiğimiz üzere ilel alanında yazılan kitaplardan bazıları öğrencinin hocaya soru sorması onun da cevap vermesi şeklinde oluşmuştur. Ahmed b. Hanbel'in

⁸⁷ 'Alî b. el-Medîni, *el-İlel*, s. 80. Başka bir örnek için bkz. 'Alî b. el-Medîni, *el-İlel*, s. 64.

⁸⁸ 'Alî b. el-Medîni, *el-İlel*, s. 77.

⁸⁹ Eserin eldeki tek nüshası, (343/954)'te Ebû Ali Muhammed b. Ahmed es-Savvâf'a arz edilen ve Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in nüshasıyla karşılaştırılan Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki yazmasıdır Talat Koçyiğit ile İsmail Cerrahoğlu bu nüshanın ilk yarısını I. cilt (Ankara 1963), devamını da II. cilt (İstanbul 1987) olarak yayımlamışlardır. Çelik, Abdullah, "Ahmed b. Hanbel ve Kitâbü'l-İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl'inin İlel İmindeki Yeri", *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (Bahar 2017), s. 6.

⁹⁰ Ebû'l-Huseyn İbn Ebî Ya'lâ Muhammed b. Muhammed İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, thk. Muhammed Hâmid el-Fakî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), I, 7.

⁹¹ Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn 'Abdurrahmân b. 'Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbu'l-İmâm Ahmed*, thk. 'Abdullah b. 'Abdulmuhsin et-Turkî (b.y.: y.y., 1409), s. 121-142.

⁹² M. Yaşar Kandemir, "Ahmed b. Hanbel (Hayatı)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989).

mezkûr eseri de bu şekildedir.⁹³ Öğrencilerinden bazıları Ahmed b. Hanbel'in sözlerini derleyip kisve-i tâba büründürmüşlerdir. Eseri müelliften, oğlu Abdullah rivayet ederek bazı ilâvelerde bulunmuş, ondan da talebesi Ebû Ali Muhammed b. Ahmed es-Savvâf rivayet etmiştir. Soru ve cevap tarzında yazıldığı için sistematik olarak bölümlere ayrılmayan kitapta hadislerde görülen illetlerle hadis ricâli ve tarihi hakkında bilgi verilmiş, yer yer çeşitli konularda hadisler rivayet edilmiş, dirâyetü'l-hadîsin bazı meselelerine temas edilmiştir.⁹⁴

Eser içerik bakımından oldukça zengin malumatı ihtiva etmektedir. Ravilerin cerh-ta'dil durumları,⁹⁵ isimleri, künyeleri, nesepleri,⁹⁶ seyahatleri, tabakaları, doğum ve ölüm tarihleri⁹⁷ gibi bilgiler eserde genişçe işlenmiştir. İlel ilminde önemli bir yere sahip olan ravinin ashabının bilgisi Ahmed b. Hanbel tarafından da dile getirilmiştir. Nitekim ona Enes b. Malik'in öğrencileri Sabit ve Hümejd'den hangisinin daha kuvvetli olduğu sorulduğunda, Sabit'in daha sebt olduğu kanaatini ifade etmiştir.⁹⁸ İlel alimlerinin en çok dikkat ettikleri konulardan biri olan mürsel bir rivayetin merfu olarak aktarılması konusunu Ahmed b. Hanbel de gündeme getirmiş, İbn Abbas'tan merfu olarak nakledilen bir rivayet için ravi Hafs'ın hata ettiğini, isnâdın doğrusunun mürsel şekilde olduğunu dile getirmiştir.⁹⁹ Düzenli, Ahmed b. Hanbel'in bu şekilde on bir rivayet için malûl hükmü verdiğini ifade etmiştir.¹⁰⁰ İsnadda iki ravi arasında başka bir ravi olduğu bilgisi Ahmed b. Hanbel tarafından bir illet sebebi sayılmış ve böyle bir hadisi Ahmed b. Hanbel malûl kabul etmiştir.¹⁰¹

Kitabu'l-İlel ve Ma'rifetu'r-Ricâl muhteva bakımından kendi dönemindeki eserlerle benzerlik göstermektedir. Nitekim Ahmed b. Hanbel'in muasırı olan İbn Maîn ve Ali b. Medîni'nin eserlerinde görülen düzensizlik Ahmed b. Hanbel'in eserinde de görülmekte, eserin içerisindeki konuların hem suâlât şeklinde olması hem de Ahmed b. Hanbel'den sonra te'lif edilmesinden dolayı konular dağınık vaziyettedir.¹⁰² İbn Maîn ve Ali b. Medîni'nin eserlerine başka bir benzerlik noktası da isimlendirmesinde olmuş ve bu isimlendirme aynı zamanda içeriğe de yansımıştır. Yani cerh-ta'dil, ricâl ve ilel bilgileri eser içerisinde birlikte

⁹³ Tatlı, Mustafa, *Rical Bilgisinin Tespiti*, s. 191.

⁹⁴ Çelik, Abdullah, "Ahmed b. Hanbel ve Kitâbü'l-İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl'inin İlel İlmindeki Yeri", s. 6.

⁹⁵ Ebû 'Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, thk. Vaşiyullâh b. Muhammed 'Abbâs (Riyad: Dâru'l-Hânî, 1422/2001), I, 57, 66, 202, 214.

⁹⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, I, 82, 98.

⁹⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, I, 303, 424.

⁹⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, I, 63.

⁹⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, II, 383.

¹⁰⁰ Düzenli, Muhittin, *Hadislerde Gizli Kusurlar*, s. 142.

¹⁰¹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, II, 403.

¹⁰² Tatlı, Mustafa, *Rical Bilgisinin Tespiti*, s. 186-187.

işlenmiş herhangi bir ayrıma gidilmemiştir. *Kitabu'l-İlel* kendinden sonraki eserlere de önemli ölçüde kaynaklık etmiştir.¹⁰³

4- *İlelü'l-Kebir*

Eserin müellifi Tirmizî muhtemelen 209 (824) yılında bugün Özbekistan sınırları içinde bulunan Tirmiz'de (veya Tirmiz'e bağlı Buğ köyünde) doğmuştur. Hocaları arasında İshak b. Râhûye, Kuteybe b. Saîd (ö. 240/855), Hennâd b. Serî, Ali b. Hucr (ö. 244/858-59), Ahmed b. Menî' (ö. 244/858-59), İmam Buhârî, İmam Müslim ve Ebû Dâvûd gibi muhaddisler vardır. Tirmizî hicrî 279 yılında Tirmiz'e bağlı Buğ köyünde vefat etmiştir.¹⁰⁴

Tirmizî biri küçük (*el-İlelü's-sağîr*), diğeri büyük (*el-İlelü'l-kebîr*, *el-İlelü'l-müfred*) olmak üzere iki *Kitâbü'l-İlel* kaleme almıştır. Tirmizî'nin *el-İlel*'i dendiği zaman onun *İlelü'l-Kebîr*'i kastedilir. Bu iki eserden *el-İlelü's-Sağîr*, Tirmizî'nin *el-Câmi'u's-Sahîh*'inin sonunda müstakil bir bölüm halinde yer almakta olup Tirmizî bu çalışmasında *el-Câmi'u's-Sahîh*'te takip ettiği usulü, kaynaklarını, eserde geçen ravileri ve terimleri açıklamış, başta Buhârî ve Ebû Zür'a er-Râzî olmak üzere İbn Sîrîn (ö. 110/729), Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/749), Süfyân es-Sevrî, Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797), Ali b. Medînî ve Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın görüşlerinden faydalanarak cerh ve ta'dîlin gerekliliği, isnadın önemi, mâna ile hadis rivayetinin yapılabilmesi için aranan şartlar, hadis tahammül yolları, hadisin garîb sayılmasının sebepleri ve mürsel hadisin değeri gibi konuları işlemiştir. Bir anlamda Tirmizî *el-Câmi'u* için bir usûl kitabı te'lif etmiştir. Bundan dolayı da adı geçen eser hadis usûlü alanında ¹⁰⁵te'lif edilmiş ilk eser kabul edilmiştir.¹⁰⁶ Tirmizî'nin *el-İlelü'l-Kebîr*'i, muhtevasının genişliği yanında konularının çeşitliliği bakımından *el-İlelü's-Sağîr*'den daha zengin olup büyük bir bölümü *el-Câmi'u's-Sahîh*'te yer almıştır. Ebû Tâlib el-Kâdî (ö. 608/1211)¹⁰⁷ *İlel*'i *el-Câmi'u's-Sahîh*'in bablarına göre yeniden düzenlemiştir.¹⁰⁸ Her ne kadar ilel ismiyle de anılsa *el-İlelü's-Sağîr* daha çok hadis usûlünü ilgilendirdiği için çalışmamızın konusu dışında kalmaktadır.

¹⁰³ Eren, Mehmet, *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*, s. 534.

¹⁰⁴ Kandemir, M. Yaşar, "Tirmizî", *DİA*, İstanbul 2012, XXXXI, 202-204.

¹⁰⁵ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, VI, 621.

¹⁰⁶ İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 41, (muhakkikin notu).

¹⁰⁷ Tam ismi; Akîl b. Atiyye b. Ebi Ahmed Cafer b. Muhammed b. Atiyye el-Kudâî'dir. Künyesi Ebu'l-Mecd ya da Ebu Talib olup 539 yılında Marekeş'te doğmuştur. 608 yılında Fas'ın Sicilmase şehrinde vefat etmiştir. Daha geniş bilgi için bkz.; Ebû 'Abdillâh İbn 'Asker Muhammed b. 'Alî b. Hıdır el-Gassânî el-Mâlekî İbn 'Asker, *'A'lâmu Mâleka*, thk. 'Abdillâh el-Murâbi't-tergî (b.y.: y.y., 1420/1999), s. 329; Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâti'l-meşâhîr ve'l-'alâm*, thk. Dr. bşâr 'avâd m'arvf (Riyad: Dâru el-Ğarb âlâslâmî, 2003), XIII, 194; Kehhâle, Ömer Ridâ, *Mu'cemu'l-Mu'ellifîn* (Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Turâsî'l-'Arabî, 1408), VI, 290.

¹⁰⁸ Koçkuzu, Ali Osman, "Kitabu'l-İlel", *DİA*, İstanbul 2002, XXVI, 109.

el-İlelü'l-Kebîr Tirmizî'nin kendisinin te'lif ettiği bir kitap olarak değil 7. asır alimlerinden Ebu Talib el-Kâdî'nin, Tirmizî'nin *el-Camî*'de izlediği (ale'l-ebvâb) metodu izleyerek hadis talibinin araştırmasını kolaylaştırmak adına düzenlediği bir eser hüviyetindedir.¹⁰⁹ Tirmizî eserini Dârimî (ö. 255/869), Ebu Zur'a (ö. 264/878) ve Buhârî'ye sormak suretiyle oluşturduğu için eser bu anlamda bir suâlât türü olarak kabul edilmiştir.¹¹⁰ Tirmizî'nin en çok istifade ettiği hocası Buhârî olmuş, ona ravileri ve illetleri sorup değerlendirmelerini kaydetmiştir.¹¹¹

el-İlelü'l-Kebîr'i cerh-ta'dil, ricâl ve ilel olmak üzere iki kısımda incelemek mümkündür. Birçok yerde Tirmizî'nin sorusunun akabinde Buhârî, seneddeki ravilerin sika¹¹² veya zayıf¹¹³ olduğunu belirten görüşler beyan etmiştir. Eserde senedlerdeki raviler zaman zaman künyesiyle anılmaktadır. Senedlere hüküm verileceği zaman sadece künyesi bilinen bu tür ravilerin ismini bilmek zorunlu hale gelmektedir. Tirmizî eserinin birçok yerinde Buhârî'ye sadece künyesi bilinen bu kişileri de sormuştur.¹¹⁴ Eser adına yakışır şekilde rivayetlerin illetlerini ortaya koymuş, kitapta sahanın uzmanı alimlerinin kullandığı vehm, hata gibi lafızlar zaman zaman zikredilmiştir. Mürsel rivayetin merfû nakledilmesi,¹¹⁵ senedde gizli inkıtanın olması,¹¹⁶ ravinin ashabı olma,¹¹⁷ iki ravi arasına aslında olmayan başka bir ravi sokma,¹¹⁸ metin yönünden ihtilaf¹¹⁹ gibi sebeplerden dolayı rivayetlerin illeti belirtilmiştir. Eserde sahih, hasen ve zayıf gibi hadis usulünün önemli kavramlarına da değinilmiştir. Ancak bu kavramları özellikle İbn Salah ile yerleşen ıstılahlarla karıştırmamak gerekmektedir. Rivayetin canlı olduğu bu dönemde kavramlar hem münekkitlere göre farklılık arz etmekte hem de hükümler bizatihi rivayetlerden istinbat edilerek verilmektedir. Buhârî (mütekaddim) ve İbn Salah (müteahhir) arasındaki ayrımı göstermesi açısından sahih kavramı misal olarak verilebilir. Nitekim sonraki dönemlerde yerleşen sahih¹²⁰ ıstılahından farklı olarak Buhârî,

¹⁰⁹ et-Tirmizî, Ebû 'Îsâ Muhammed b. 'Îsâ (279/893), *İleli't-Tirmizî'l-Kebîr* (nşr. Subhî es-Sâmerrâî, Ebû'l-Mu'âfi en-Nûrî, Mahmûd Halîl es-Sa'îdî), 'Âlemu'l-Kutub, Mektebetu'n-Nahdeti'l-'Arabiyye, Beyrut 1409/1989, 19.

¹¹⁰ Tatlı, Mustafa, *Rical Bilgisinin Tespiti*, s. 67.

¹¹¹ Eren, Mehmet, *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*, s. 526.

¹¹² Ebû 'Îsâ Muhammed b. 'Îsâ et-Tirmizî, *İlelü't-Tirmizî'l-kebîr*, thk. Şubhî es-Sâmerrâî vd. (Beyrut: Mektebetu'n-Nehdati'l-'Arabiyye; 'Âlemü'l-Kütüb, 1409/1989), s. 84, 116, 161.

¹¹³ Tirmizî, *İlelü't-Tirmizî'l-kebîr*, s. 90, 164, 183, 372.

¹¹⁴ Tirmizî, *İlelü't-Tirmizî'l-kebîr*, s. 58, 77, 244.

¹¹⁵ Tirmizî, *İlelü't-Tirmizî'l-kebîr*, s. 102.

¹¹⁶ Tirmizî, *İlelü't-Tirmizî'l-kebîr*, s. 45.

¹¹⁷ Tirmizî, *İlelü't-Tirmizî'l-kebîr*, s. 144.

¹¹⁸ Tirmizî, *İlelü't-Tirmizî'l-kebîr*, s. 162.

¹¹⁹ Tirmizî, *İlelü't-Tirmizî'l-kebîr*, s. 68.

¹²⁰ Mehmet Efendioğlu, "Sahih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008).

mezkûr eserde bu ıstılahı daha çok seneddeki ravilerin semainın tam olması ve ittisalın olması halinde sahih hükmü vermiştir.¹²¹

5- *el-İlel ve't-Târîh*

Müellifi Ebu İshak İbrahim b. İshak b. İbrahim b. Beşir b. Abdullah b. Deyssem el-Harbî hicrî 198 yılında muhtemelen Bağdat'ta doğmuştur.¹²² Dönemin ileri gelen Affân b. Müslim (ö. 220/835), Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838), Ebû'l-Velîd et-Tayâlisî (ö. 227/842), Müsedded b. Müserhed (ö. 228/848), Ebû Bekir b. Ebû Şeybe, Ebu Hâtım er-Râzî¹²³ gibi alimlerinden ilim almıştır.¹²⁴ Özellikle kendisine yirmi yıldan fazla talebelik yaptığı Ahmed b. Hanbel'in el-Harbî üzerinde etkisi büyük olmuştur.¹²⁵ Ebû Bekir el-Hallâl (ö. 311/923), İbnü's-Semmâk (ö. 344/955), Ebû Bekir el-Katî (ö. 378/988-89) tanınmış talebesinden bazılarıdır. İbrahim el-Harbî hicrî 285 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.¹²⁶ İlmi konusunda hocası Ahmed b. Hanbel'le kıyas edilmiştir. Hadis, fıkıh, tefsir gibi alanlara dair birçok kitap te'lif etmiş,¹²⁷ bundan dolayı da onun hakkında Dârekutnî "imamun musannif" (امام مصنف) tabirini kullanmıştır.¹²⁸

Her ne kadar bazı kaynaklarda ismi geçse de İbrahim el-Harbî'nin *el-İlel*'i günümüze ulaşamayan kayıp eserler arasındadır. Nitekim *Kütüb-i Sitte* ricâline dair *Tehzîbü'l-Kemâl fi Esmâ'i'r-ricâl* isimli eserin müellifi Mizzî (ö.742/1341),¹²⁹ bu esere zeyl mahiyetinde *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl* eserini kaleme alan Moğultay (ö. 762/1361) ve Mizzî'nin eserini İkmâl'den de eklemeler yaparak *Tehzîbü't-Tehzîb* ismiyle ihtisar eden İbn Hacer el-Askâlânî el-Harbî'nin eserinden bahsetmiştir.¹³⁰

el-Harbî'nin *el-İlel*'inin ismini ve varlığını tespit etmek için Moğultay'ın *el-İkmâl*, *el-İktifâ* ve *el-İ'lâm* isimli eserlerini özellikle zikretmek gerekmektedir. Moğultay bu üç eserin

¹²¹ Tirmizî, *İlelu't-Tirmizî'l-kebîr*, s. 94, 95, 98, 130, 261. Verilen örneklerde görüleceği üzere Buhârî senedler hakkında sahih hükmü vermiştir. Ancak senelerdeki bazı raviler için sikanın alt mertebesi olan hükümler beyan etmiştir. Özellikle s. 261'deki örnekte ravilerin semalarını tek tek belirtmiş bir ravi hakkında sikadan alt mertebe hükmü verdiği halde rivayet için sahih kanaatini beyan etmiştir. Sonraki dönemlerde böyle bir rivayet için hasen hükmü verileceği göz önünde bulundurulursa Buhârî'nin sahihten kastının ittisal ve sema olduğu söylenebilir.

¹²² Haşîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 523.

¹²³ Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. 'Omer b. Keşîr ed-Dimesşkî İbn Keşîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. 'Abdullah b. 'Abdulmuhsin et-Turkî (b.y.: Dâru Hicr, 1418/1997), VI, 522.

¹²⁴ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 86.

¹²⁵ Sever, Ali, *İbrahim el-Harbî ve Hadis İlmindeki Yeri* (Marmara Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2018), s. 44.

¹²⁶ M. Yaşar Kandemir, "Harbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997).

¹²⁷ Bu eserler için bkz. Muştafâ b. 'Abdullâh Hâcî Hâlifî Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn* (Bağdat: Mektebetü'l-Muşennâ, 1941), I, 760, 1203, II, 1383, 1413, 1419, 1424, 1450, 1471, 1830; Kandemir, "Harbî".

¹²⁸ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 91.

¹²⁹ Cemâluddîn el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fi Esmâ'i'r-Ricâl*, I, 432, XXVI, 189, XXX, 99.

¹³⁰ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. 'Alî b. Muhammed el-'Askâlânî İbn Hacer el-'Askâlânî, *Tehzîbü't-Tehzîb* (Hindistan: Dâiratü'l-Me'ârifî'l-'Osmaniyye, 1326/1908), I, 121, II, 20, V, 352, VII, 207.

birçok yerinde *el-İlel*'den çokça nakiller yapmıştır. Ebu İshâk el-Harbî *el-İlel* kitabında (في قال أبو إسحاق الحربي) (كتاب العلل لأبي إسحاق الحربي), Ebu İshâk el-Harbî *el-İlel ve 't-Târîh* kitabında (أبو إسحاق الحربي في كتاب) (في كتاب العلل والتاريخ قال أبو إسحاق الحربي في), Ebu İshâk el-Harbî kendi te'lifli *el-İlel* kitabında (العلل تأليفه), Ebu İshâk el-Harbî kendi te'lifli *el-İlel ve 't-Târîh* kitabında (كتاب العلل والتاريخ) gibi lafızlarla mezkûr eseri ona nispet etmiştir.¹³¹ Buradan *el-İlel* eserinin el-Harbî'ye ait olduğu ve isminin *el-İlel ve 't-Târîh* şeklinde zabt edildiğini görmekteyiz. Moğultay *el-İkmâl* eserinin mukaddime kısmında eserindeki kaynak metodu hakkında şu önemli malumatı verir: *Eğer "falan dedi" şeklinde demişsem onu ancak kitabında gördüğüm için öyle dedim. Eğer ki kitabını görmemişsem sorumluluktan kurtulmak için aradaki vasıtayı zikrettim* (إذا قلت: قال فلان، فإنني لا أقوله إلا من كتابه، فإن لم أر كتابه ذكرت الوساطة لأخرج من العهدة).¹³² Yani o, nakil yaptığı eserin sahibini direk ismiyle alıntılacağı zaman eseri gördüğünü açıkça ifade etmiştir. Onun el-Harbî'nin eserinden yaptığı alıntılar incelendiği zaman vasitasız bir şekilde aldığı görülecektir. Netice itibariyle el-Harbî'nin *el-İlel ve 't-Târîh* eserinin Moğultay'ın yaşadığı asra yani sekizinci asra kadar geldiği tespit anlaşılmaktadır.

el-Harbî'nin *el-İlel*'ini muhteva bakımından incelediğimiz zaman¹³³ yaşadığı dönemin tenkit ve tertip anlayışını büyük ölçüde yansıttığını görmek mümkündür. Muasırı olduğu Yahyâ b. Main, İbn Medinî ve Ahmed b. Hanbel'in eserlerinde müşahede edilen cerh-ta'dil, ricâl¹³⁴ ve ilele dair malumatın birlikte verilmesi onun eserinde de göze çarpmaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece bir yerde Moğultay el-Harbî'ye nispet ederek "üçüncü tabakadan Hendek'e katılan kimseler" şeklinde bir tabaka mefhumundan bahsetmiştir.¹³⁵ Ancak nakilden de anlaşılacağı üzere Moğultay onun bu sözünü *el-İlel*'e nispet etmemiştir. Bundan dolayı eser hakkında tabaka mefhumu çıkarılabilir, şeklinde kesin bir yargıya gitmek mümkün görünmemektedir. el-Harbî raviler hakkında; sikalardan biridir,¹³⁶ sika,¹³⁷ sika olduğu konusunda icma edilmiştir gibi lafızlarla kanaat serdetmiştir. el-Harbî; ömrünün sonunda ihtilata uğradı,¹³⁸ muhaddisler onun hadisinden yüz çevirdiler,¹³⁹ kendisinde zayıflık

¹³¹ Ebû 'Abdullâh Moğultây b. Kılıç el-Bekcerî Moğultây, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, thk. Ebû 'Abdurrahmân 'Âdil b. Muhammed - Ebû Muhammed 'Usâme b. İbrâhîm (b.y.: el-Fârûku'l-Ĥadîse, 1422/2001), II, 205, 350, IV, 269, VI, 104.

¹³² Moğultây, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, I, 6.

¹³³ Burada *eseri incelemekten* kastımız Moğultay'ın daha önce ismi geçen eserlerinde el-Harbî'nin *el-İlel*'inden yaptığı nakillerdir.

¹³⁴ Moğultây, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, IV, 292, 350, VII, 390, XII, 229.

¹³⁵ Moğultây, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, V, 201.

¹³⁶ Moğultây, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, III, 78.

¹³⁷ Moğultây, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, II, 508; İbn Hacer el-'Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VIII, 225.

¹³⁸ Moğultây, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, I, 162.

¹³⁹ Moğultây, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, I, 286; İbn Hacer el-'Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 161.

var, hadisinde bir şeyler var (في حديثه شيء)¹⁴⁰ hüccet değil¹⁴¹ gibi lafızlarla bazı raviler hakkında tazif hükümleri vermiştir. el-Harbî'nin ravileri tazif ederken çokça kullandığı “başkası ondan sikadır” (غيره أوثق منه), şeklindeki kanaatini burada özellikle zikretmek gerekmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla mezkûr lafzı bu formda kullanan ilk defa el-Harbî olmuştur.¹⁴² Münekkit ulema onun bu sözle ne kastettiği konusunda ihtilaf etmişler, genel görüş ise bu lafzın zayıflıkla alakalı olduğu konusunda yoğunlaşmıştır.¹⁴³ Nitekim İbn Hacer bu ibareyi el-Harbî'nin, kendisinde şiddetli zayıflık bulunan raviler için söylediğine işaret etmiştir.¹⁴⁴ Sehavî ise Zehebi'den de nakil yaparak bu lafzın cerhin en hafifi olduğunu ve böyle bir ravinin rivayetinin i'tibar için alınacağını ifade etmiştir.¹⁴⁵ Kanaatimizce onun züht ve takva yaşayışı ravi kanaatlerine de yansımış ve bundan ötürü deccal, kezzap gibi sert ifadelerden kaçınmıştır. Bu bağlamda onun mezkûr lafzı kullandığı yerleri diğer münekkit ulemanın kanaatiyle de karşılaştırdığımız zaman İbn Hacer el-Askâlânî'nin de ifade ettiği gibi şiddetli zayıf raviler hakkında istimal ettiğini söylemek mümkündür.¹⁴⁶

el-Harbî ile ilmüne dair özellikle ittisal, inkita', sahabî olup olmama,¹⁴⁷ ravinin semai gibi konularda rivayetlerin illetine değinmiştir. Râşid isimli bir ravinin Sevbân'dan semainin olmadığını çünkü hicrî 54 yılında vefat eden Sevbân'la 113 yılında vefat eden Râşid arasında 59 yıl olduğunu söylemiştir.¹⁴⁸ Eserde sadece sened illetine değil aynı zamanda metin yönünden illete de değinilmiştir. Sâlih b. Hayyân isimli bir ravi hakkında münker rivayetlerinin olduğunu ve onun Ebu Bureyde – Babasından tarikiyle naklettiği “Kıyamet gününde insanlara namazın arz edildiği gibi akika da arz edilecektir” rivayetini *namaz farz (ama) akika nafiledir*, diyerek metin yönünden illetli kabul etmiştir.¹⁴⁹

¹⁴⁰ Moğultây, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl fi Esmâi'r-Ricâl*, II, 205.

¹⁴¹ Moğultây, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl fi Esmâi'r-Ricâl*, IV, 42.

¹⁴² Târik Ivazullah, Ebu Muaz, *Kâvaidu'l-Cerh ve't-Ta'dîl* (Kahire: Dâru İbn Affân, 2015), I, 299.

¹⁴³ el-Kahtânî, Suûd b. Manî, “Mustalahu Ğayruhu Evsak Minhu inde'l-İmam Ebi İshâk el-Harbî”, *Mecelletü'l-Buhûsi'l-İslamiyye* 125 (1442), s. 280.

¹⁴⁴ İbn Hacer el-Askâlânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VI, 67. *Tehzîbu't-Tehzîb*'in bu neşrinde muhtemelen muhakkiklerden kaynaklı bir hata olarak الجريري şeklinde zabt edilmiştir. Ancak en son çıkan neşirde bu hata düzeltilmiş ve العربي şeklinde doğru olarak zabt edilmiştir. Bkz. *Tehzîbu't-Tehzîb* (nşr. Heyet), I-XVI, Cemiyetu Daru'l-Birr, 2021/1443, VII, 382. Ayrıca bkz. Târik Ivazullah, Ebu Muaz, *Kâvaidu'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, I, 299.

¹⁴⁵ Şemsuddîn es-Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs bi-Şerh Elfiyyeti'l-Hadis li'l-İrâkî*, II, 129,131.

¹⁴⁶ Benzer bir kanaat için bkz. en-Nedevî, Süleyman b. Tahir, *Elfâzu'l-Cerh ve't-Ta'dîl* (Bahreyn: Mektebetü Nizâm el-Ya'kubî, 2017), II, 412.

¹⁴⁷ Moğultây, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl fi Esmâi'r-Ricâl*, III, 298.

¹⁴⁸ Moğultây, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl fi Esmâi'r-Ricâl*, IV, 306.

¹⁴⁹ Moğultây, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl fi Esmâi'r-Ricâl*, VI, 325.

6- *el-Müsnedü'l-Kebiri'l-Muallel*

Bezzâr'ın tam adı Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik b. Hallâd b. Ubeydillâh (Abdillah) el-Atekî el-Basrî olup "Bezzâr"¹⁵⁰ lakabıyla meşhur olmuştur. Mevlâsı olduğu Ezd kabilesinin kollarından Atîk'e nisbetle el-Atekî olarak nisbelenmiştir. Basra'da doğduğu belirtilen Bezzâr'ın doğum tarihi net olarak bilinmemektedir. Onun, h. 210'lu (m. 825 sonrası) yıllarda doğduğu söylenmiştir.¹⁵¹ Zamanın önde gelen âlimlerinden ilim alan Bezzâr, hadis ve hadis ilimlerinde "imâm" kabul edilir hale gelmiştir. Nitekim o, hadis bilgisi bakımından İbnü'l-Medîni'den hemen sonra zikredilmiştir. Bağdat ehlinin muhaddisleri yanında toplanıp elinden bereket ummuş ve ondan hadis yazmışlardır. 292 yılında Remle'de vefat etmiştir.¹⁵²

Sahâbenin veya başka bir şahsın (ale'r-ricâl) muttasıl olarak rivayet ettiği hadislerin sıhhat şartı ve konusuna bakılmaksızın tertip edildiği tür olan müsnedlerin, hicrî ikinci asrın başlarından itibaren te'lif edildiği görülmektedir.¹⁵³ Bu türün ortaya çıkış sebebinin sadece Peygamber (sav)'e ait hadisleri toplama isteği olduğu ifade edilmiştir.¹⁵⁴ Hadis ilmi için altın çağ kabul edilen hicrî üçüncü asırda¹⁵⁵ yaşayan Bezzâr da eserini müsned tarzda tertip etmiştir. Ancak onun eserini diğerlerinden ayıran en önemli faktör her hadisi inceleyip illetini açıklamasıdır.¹⁵⁶ Her ne kadar farklı bir şekilde tertip edilmiş olsa da önceki eserlerde görülen cerh-ta'dil ve ilel bu eserde de birlikte zikredilmiştir. Nitekim Bezzâr senedleri zikrettikten sonra gerekli gördüğü zaman raviler hakkında sika,¹⁵⁷ sadûk,¹⁵⁸ zayıf¹⁵⁹ ve leyyîn¹⁶⁰ gibi kanaatler beyan etmiştir. Hem mütekaddim dönem hem de müteahhir dönem hadis ulemasının gündeminde olan sika ravinin ziyâdesi meselesini Bezzâr da eserinde zikretmiştir.¹⁶¹ O, ziyâdeyi yapan ravi sika, hafız olursa ziyâdesi kabul edilir diyerek konu hakkındaki kanaatini

¹⁵⁰ Sem'anî bu lakabın birçok alime verildiğini zikrettikten sonra bunların isimlerini sayar. Tohumdan yağ çıkaran ya da tohum satan kimselere böyle dendiğini belirtir. Ebû Sa'd 'Abdulkarîm b. Muḥammed b. Mansûr el-Mervezî es-Sem'anî, *el-Ensâb*, thk. 'Abdurrahman b. Yahyâ (Haydarabad: Dâiratü'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 1382/1962), II, 194.

¹⁵¹ Haḫîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 322; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, X, 532.

¹⁵² Ebû Muḥammed 'Abdullâh b. Muḥammed el-İşbehânî Ebû'ş-Şeyḫ, *Ṭabaḫâtu'l-Muḥaddişin bi İşbahân ve'l-Vâridine aleyhâ*, thk. 'Abdulḡafûr 'Abdulḡafûr Ḥuseyn (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1412/1992), III, 386; Akpınar, Ömer Faruk, *Rivayet Asrında İlet* (Ankara: TDV, 2020), s. 325-328.

¹⁵³ Uğur, Mücteba, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü* (Ankara: TDV, 2018), s. 282; Aydınli, Abdullah, *Hadis İstilahları Sözlüğü* (İstanbul: İFAV, 2013), s. 219.

¹⁵⁴ Özpınar, Ömer, *Hadis Edebiyatının Oluşumu* (Ankara: Ankara Okulu, 2013), s. 254.

¹⁵⁵ el-Avnî, Hâtim eş-Şerîf, *el-Menhecû'l-Muktarah li Fehmi'l-Mustalah* (Riyad: Dâru'l-Hicre, 1996), s. 51.

¹⁵⁶ Akpınar, Ömer Faruk, *Rivayet Asrında İlet*, s. 346.

¹⁵⁷ Ebû Bekr Ahmed b. 'Amr el-'İtkî el-Bezzâr, *el-Baḫru'z-Zeḫḫâr*, thk. Maḫfûzurrahmân Zeynullâh vd. (Medine: Mektebetu'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1988/2009), VII, 218, VIII, 277, IX, 46.

¹⁵⁸ Bezzâr, *el-Baḫru'z-Zeḫḫâr*, XIII, 238, 504, XV, 191.

¹⁵⁹ Bezzâr, *el-Baḫru'z-Zeḫḫâr*, I, 131, 185, VI, 291.

¹⁶⁰ Bezzâr, *el-Baḫru'z-Zeḫḫâr*, I, 256, II, 27.

¹⁶¹ Konu hakkındaki tartışmalar için bkz. Koç, İbrahim, *Hadis Usulü Tartışmaları*, s. 100-112.

dile getirmiştir.¹⁶² İlel alanında uzman olduğunu gösteren başka bir örnek de ise Muhammed b. Abdurrahman – Abdurrahman – İbn Ömer şeklinde birçok rivayet geldiğini, Muhammed’in zayıf olduğunu ancak bu rivayetler içerinden güzel olanları seçtiğini açıklamıştır.¹⁶³ Bezzâr sadece rivayetlerdeki illetleri tespit etmekle kalmamış, aynı zamanda hakkında ihtilaf olanlar içerinden tercihte bulunmuştur.¹⁶⁴

Bezzâr kendine kadar gelen ilel türü eserlerden farklı bir yöntem izlemiş eserini, ale’r-ricâl olarak tertip etmiştir. Günümüze sadece çok az bir kısmı ulaşan Ya’kub b. Şeybe’nin (ö. 262/875) müsnedini¹⁶⁵ istisna edersek bir ilel edebiyatı türü olarak Bezzâr’ın söz konusu eseri ilk kabul edilebilir. Bezzâr’ın eseri önceki ilel eserlerine muhteva olarak benzese de tertip olarak farklıdır. Bu anlamda Bezzâr, ilel edebiyatına yeni bir çehre kazandırmış ve hiç şüphesiz ki sonraki eserleri de etkilemiştir.

7- *İlelü'l-Hadis*

Müellifi İbn Ebi Hâtim 240’ta (854) Rey’de dünyaya gelmiştir. Babası Ebû Hâtim’in teşvikiyle Rey’in seçkin kıraat âlimi Fazl b. Şâzân’dan Kur’an öğrenip babasından¹⁶⁶ ve Ebû Zür’a er-Râzî’den hadis tahsil etmiştir. Eşec el-Kindî, Hasan b. Arafe, Muhammed b. Abdülmelik b. Zencûye, Müslim b. Haccâc, Ebû Zür’a ed-Dımaşkî, İbn Ebû Âsım ve İbn Vâre gibi alimlerden ilim öğrenmiş,¹⁶⁷ ondan da İbrâhim b. Muhammed en-Nasrâbâdî, Ebü’ş-Şeyh, Yûsuf b. Kâsım el-Miyâneçî, Hâkim el-Kebîr, Ebü’l-Fazl el-Hemedânî, Ali b. Muhammed el-Kassâr ve Ebû Hâtim İbn Hibbân gibi alimler ilim almıştır.¹⁶⁸ İbn Ebi Hâtim, sadece muhaddis değil aynı zamanda fakih olduğu için zaman zaman hadislerden hüküm çıkarmış veya fikhî içtihatlarında bulunmuştur. Ayrıca şiir ve edebiyat alanındaki derin bilgisi sebebiyle eserlerinde yeri geldikçe şiirlere de yer vermiştir. İbn Ebi Hâtim tahsil etmediği tek ilmin kelâm olduğunu söylemektedir. Zâhid kişiliğiyle tanınan ve bu yönüyle babası tarafından da takdir edildiği belirtilen İbn Ebi Hâtim Muharrem 327’de (Kasım 938) Rey’de vefat etmiştir.¹⁶⁹

¹⁶² Bezzâr, *el-Baḥru’z-Zeḥḥâr*, I, 54, 66.

¹⁶³ Bezzâr, *el-Baḥru’z-Zeḥḥâr*, XII, 33.

¹⁶⁴ Ziyad b. Selim, *Menhecû’t-ta’lîl inde’l-imam el-Bezzâr fî müsnedihi el-baḥru’z-zahhâr* (Câmiatu Yermûk Külliyyetü’ş-Şerîa’, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2005), s. 347-355.

¹⁶⁵ S. Kemal Sandıkçı, “İbn Şeybe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999).

¹⁶⁶ İlmî hayatına en çok etki eden babasından çokça istifade etmiş, babasıyla 154 hocadan ortak hadis almıştır bkz. Fevzî, Abdülmuttalib Rıf’at, *İbn Ebi Hâtim ve Eseruhû fî Ulûmi’l-Hadîs* (Kahire: Mektebetü’l-Hancî, ts.), s. 55.

¹⁶⁷ Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ’*, XIII, 263.

¹⁶⁸ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm ve vefeyâti’l-meşâhîr ve’l-’alâm*, VII, 533.

¹⁶⁹ Raşit Küçük, “İbn Ebû Hâtim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999).

Tam ismi *Kitabu'l-ilel ve beyanu ma vakaa mine'l-hatai ve'l-halel fi ba'di turuki'l-hadisi'l-merviyye fi's-sünneti'n-nebeviyye*¹⁷⁰ olan eser, matbu ilel türü eserler içerisinde en geniş kapsamlı olanlardan biridir. İbn Ebî Hâtim'in eseri; Şu'be, Yahya b. Said el-Kattan, Müslim ve başka bu alanın uzman âlimlerinin görüşlerine ek olarak kendi görüşlerini de şamil olması itibarıyla ansiklopedik bir hüviyyete haizdir. Eser, İbn Ebî Hâtim'in babası ve Ebû Zür'a'dan soru-cevap yöntemiyle aldığı bilgilerin, eserin %70'ini teşkil etmesi sebebiyle suâlât olarak değerlendirilmiştir.¹⁷¹ Müellif, kitabında çoğunlukla merfû olmak üzere maktu ve mevkûf toplam 2840 rivayeti incelemiştir. Eseri diğer ilel türü eserlerden ayıran en büyük fark fıkıh bablarına göre tertip edilmiş olmasıdır.¹⁷² Eserin bu şekilde tertip edilmesi araştırma yapacak kişiler için de kolaylık sağladığından daha çok tercih edilmesini sağlamıştır.¹⁷³

Eseri muhteva olarak incelediğimizde İbn Ebî Hâtim'in; sika,¹⁷⁴ zayıf¹⁷⁵ gibi cerhta'dile dair bazı malumatlar verdiği görülecektir. Ancak bu hükümlere daha detaylı bakıldığı zaman genellikle rivayetteki illetle bağlantılı olarak verildiği görülecektir. Örneğin Ebû Hureyre'den gelen Amar b. Ammar ve Ebi Seleme tarikleri hakkında sorulduğunda ikisinin de sahih olmadığını ifade etmiştir. Ammar tarikinin mevkûf olduğunu ve Ammar'ın sika olduğunu söylemiş, yani bu rivayetin illetinin ravisi Ammar'ın zayıf olması değil muttasıl olarak nakledilmesi olduğuna işaret etmiştir.¹⁷⁶ Böylece bir ravi hakkındaki ta'dil ifadesi illetle bağlantılı kullanılmıştır. Önceki ilel eserlerinde çokça gördüğümüz mevkûf,¹⁷⁷ munkatı',¹⁷⁸ mu'dal,¹⁷⁹ müdelles,¹⁸⁰ mürsel,¹⁸¹ müdrec,¹⁸² münker¹⁸³ meseleleri İbn Ebî Hâtim'in eserinde de çokça işlenmiştir. İlel eserlerinde bir tercih sebebi olarak çokça kullanılan ravinin ashabı (معرفة اصحاب الراوي) içerisinde tercih ameliyesi İbn Ebî Hâtim'in eserinde de kullanılmıştır. Yahya b. Yeman – İbn Ebi Zi'b – İbn Sem'an – Ebu Hureyre rivayeti sorulduğunda, Yahya b. Yeman'ın hata ettiğini İbn Ebi Zi'b'in sika ashabının başka şekilde naklettiğini ifade etmiştir.¹⁸⁴ İbn Ebî Hâtim eserinde, genellikle senedlere yönelik

¹⁷⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, I, 321.

¹⁷¹ Tatlı, Mustafa, *Rical Bilgisinin Tespiti*, s. 69.

¹⁷² İbn Keşîr, *İhtîşâru 'Ulûmi'l-Hadîs*, s. 64; İbn Receb, *Şerhu 'İleli't-Tirmîzî*, I, 85.

¹⁷³ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, I, 315 (Muhakkikin mukaddimesi).

¹⁷⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, I, 448, 546, II, 55, 84, III, 138, 220, IV, 284, 384.

¹⁷⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, I, 419, 476, II, 10, 113, III, 386, IV, 45.

¹⁷⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, III, 138.

¹⁷⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, I, 116.

¹⁷⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, II, 425.

¹⁷⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, I, 420-421.

¹⁸⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, I, 566.

¹⁸¹ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, I, 426.

¹⁸² İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, II, 232.

¹⁸³ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, I, 561.

¹⁸⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, II, 134; diğer bazı misaller için bkz. I, 564, 628, II, 77, 129, 145.

illetlerin tespit edildiği diğer eserlere nazaran azımsanmayacak miktarda metin yönünden illetlere de değinmiştir.¹⁸⁵

İbn Ebî Hâtim'in eseri kedinden önceki eserlere benzemekle beraber onlardan bazı yönlerden ayrılmaktadır. Nitekim İbn Ebî Hâtim'e kadarki -Bezzâr'ın eserini bir yönüyle istisna edersek- ilel eserlerine bakacak olursak cerh-ta'dil, ricâl, ilel vb. malumat birlikte ve herhangi bir tertibe uyulmadan verilmektedir. Ancak İbn Ebî Hâtim'in eseri hem konuları fikhî bablara ayırmak yönüyle hem de cerh-ta'dille ileli ayırarak kendisinden önceki ilel eserlerinden ayrılarak bir anlamda yeni bir döneme geçişin başlangıcı sayılabilir. Bunun belki de en bariz delili olarak cerh-ta'il ve ilelle ilgili iki farklı eser te'lif etmesi gösterilebilir.

8- *el-İlelu'l-Varide fi Ahadisi'n-Nebeviyye*

Müellifi Dârekutnî, hicri 306 yılında Bağdat'ın Darekutn¹⁸⁶ mahallesinde doğmuştur. Hocaları arasında Ebû'l-Kâsım el-Begavî, İbn Ebû Dâvûd, Mehâmilî gibi devrin meşhur muhaddisleri bulunmaktadır. Dârekutnî'nin tanınmış talebeleri arasında Bâkılânî, Ebû Hâmid el-İsferâyînî, Ebû Zer el-Herevî, Hâkim en-Nîsâbü'rî, Ebû Bekir el-Berkânî, Abdülganî el-Ezdî, Ebû Nuaym el-İsfahânî ve Ebû't-Tayyib et-Taberî gibi meşhur âlimler yer almaktadır.¹⁸⁷ Ömrünün sonlarında hacca giden Dârekutnî 8 Zilkade 385'te (4 Aralık 995) Bağdat'ta vefat etmiş, Bâbüddeyr Kabristanı'nda Ma'rûf-i Kerhî'nin yanına defnedilmiştir.¹⁸⁸ Birçok alim onun hakkını teslim etmiş özellikle ilel alanındaki maharetine dikkat çekmiştir. Nitekim en yakın öğrencilerinden Hâkim, Bağdat'a gittiğinde onunla dört ay gece-gündüz beraber olduğunu ilel konusunda sorular sorduğunu ve bu konularda onun çok mahir olduğunu ifade etmiştir.¹⁸⁹ Onun hadis ilmindeki maharetine dikkat çeken Hatib el-Bağdâdî; özellikle ricâl, ilel konularında uzman olduğuna vurgu yapar ve şunları söyler: “Hadisin illetleri, ravilerin isimleriyle ilgili bilgiler ve eser ilmi (انتهى إليه علم الأثر) onunla zirveye ulaştı. O, asrının en önde gelen imamı türünün tek örneğiydi.”¹⁹⁰ Hatib'in bu sözlerinden hem Dârekutnî'nin bu alandaki uzmanlığına hem de daha önce de zikri geçen müteahhir – mütekaddim ayrımına işaret ettiği söylenebilir. Nitekim Hatib'in *eser ilmi onunla zirveye ulaştı* sözüyle müteahhir dönemin Dârekutnî ile bittiği fikrinde olduğu söylenebilir.

¹⁸⁵ Düzenli, Muhittin, *Hadislerde Gizli Kusurlar*, s. 35. Daha geniş bilgi için bkz. Mehmet Emin Tülü, *İbn Ebî Hâtim'in el-İlel Adlı Eserinde Metin Yönünden İletli Saydığı Rivayetler* (İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2021).

¹⁸⁶ Dâr el-Kutn'a nisbetle söylenen Bağdat'ta büyük bir mahalledir. Sem'anî, *el-Ensab*, V, 273.

¹⁸⁷ Hañib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 487.

¹⁸⁸ Çakan, İsmail Lütüfî, “Dârekutnî” (İstanbul: DİA, 1993).

¹⁸⁹ Ebû'l-Kâsım 'Alî b. el-Hasen İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, thk. 'Amr b. Ğurâme el-'Umrevî (b.y.: Dâru'l-Fikr, 1415/1995), XXXXIII, 96.

¹⁹⁰ Hañib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 487.

el-İlelu'l-Varide, Berkanî'nin (ö. 425/1034) hocası Dârekutnî'ye sorduğu sorular çerçevesinde oluşan bir suâlât eseridir.¹⁹¹ Dârekutnî talebesinin sorduğu sorulara ezberinden cevap vermiş, daha sonra Berkanî de bunları müsned tarzda tertip etmiştir.¹⁹² *el-İlelu'l-Varide*'nin önemine birçok alim işaret etmiştir. Hadis usûlünün en önemli eserlerinden birini te'lif eden İbn Salah, ilel ile ilgili eserleri sayarken bunların en iyisinin Ahmed b. Hanbel ve Dârekutnî'nin *İlel*'leri olduğunu belirtmiştir.¹⁹³ Zehebî, onun eserini ezberinden aktarmasının hayret verici bir şey olduğunu söylemiş ve *el-İlel* eserini inceleyenlerin onun bu alandaki üstünlüğünü/kıymetini görececeklerini ifade etmiştir.¹⁹⁴

Dârekutnî'nin mezkûr eseri alanında te'lif edilmiş en geniş eserlerden olup 4.128 rivayetin illetini ihtiva etmektedir.¹⁹⁵ Eser, isminden de anlaşılacağı üzere rivayetlerin illetine yoğunlaşmıştır. Özellikle İbn Ebî Hâtim'den önceki eserlerde görülen cerh-ta'dil, ricâl ve ilelin birlikte oluşu bu eserde görülmemektedir. Nitekim Dârekutnî cerh-ta'dil ve ricâle dair müstakil eserler te'lif etmiş,¹⁹⁶ böylece cerh-ta'dil, ricâl ve ileli birbirinden ayırmıştır. Raviler için sika,¹⁹⁷ zayıf¹⁹⁸ gibi tazif ve tevsik edici bazı lafızlar kullanmış, ancak bu lafızları genellikle seneddeki illetleri açıklamak için ifade etmiştir. Cabir b. Abdillâh – Ebubekir – Peygamber (sav) tarikiyle gelen bir rivayet hakkında sorulduğunda Abdulaziz b. Ebi Sabit'in bu rivayette Cabir'den teferrüd ettiğini belirtmiştir. Daha sonra Abdülaziz b. Ebi Sabit'in isim, künye ve nispet edildiği şehri belirtmiş ve onun daifu'l-hadîs olduğunu ifade etmiştir.¹⁹⁹ Görüldüğü üzere Dârekutnî sanki bir cerh-ta'dil, ricâl bilgisi verir gibi davranmıştır. Ancak bunun sebebi, mezkûr rivayette Abdülaziz teferrüd etmesi ve bu rivayetin illetini açıklamak için de Dârekutnî cerh-ta'dil ve ricâl bilgisine ihtiyaç duymuş olmasıdır. Eserin genelinde Dârekutnî, hakkında sorulan rivayetin illetini açıklamaya öncelikle isnadda güvenilir olup olmadığıyla ilgili ihtilafın olduğu raviyi zikretmekle başlamıştır. Daha sonra isnadların irsal, inkıta', vakf gibi durumlarına değinip doğru olan başka bir ifadeyle tercih ettiği senedi zikretmiştir. Kurra b. İyas el-Müzenî – Ömer b. Hattab tarikiyle nakledilen gelen bir rivayet

¹⁹¹ Tatlı, Mustafa, *Rical Bilgisinin Tespiti*, s. 240-241.

¹⁹² Haşib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XII, 487.

¹⁹³ İbnü's-Şalâh, *Ulûmü'l-hadîs = Muḳaddimetü İbni's-Şalâh*, s. 251.

¹⁹⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâti'l-meşâhîr ve'l-'alâm*, VIII, 578-579.

¹⁹⁵ Karagözoğlu, Mustafa Macit, *Zayıf Râviler*, s. 145.

¹⁹⁶ Yusuf b. Cevde, Ebu Abdurrahmân, *Menhecü'l-İmam ed-Dârekutnî fi Nakdi'l-Metni fi Kitabi'l-İlel* (Kahire: Dâru'l-Muhaddisîn, 2011), s. 40-44.

¹⁹⁷ Bazı örnekler için bkz. Ebü'l-Hasen 'Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *el-İlelu'l-Vâride fi'l-'Ehâdîsi'n-Nubuvve*, thk. Maḳfûzu'r-Rahmân Zeynullâh es-Selefi - Muḳammed b. Şâlih ed-Debbâsi (Riyad: Dâru Taybe, 1405/1985), II, 51, 54, 168, III, 235, IV, 10, 32, V, 138.

¹⁹⁸ Bazı örnekler için bkz. Dârekutnî, *el-İlelu'l-Vâride fi'l-'Ehâdîsi'n-Nubuvve*, I, 243, II, 49, III, 14, 177, IV, 52, V, 140.

¹⁹⁹ Dârekutnî, *el-İlelu'l-Vâride fi'l-'Ehâdîsi'n-Nubuvve*, I, 220.

hakkında sorulduğunda kendisinden isnadın dağıldığı (medâr) ravinin Şu'be olduğunu zikretmiştir. Mezkûr tariki Şu'be – Muaviye b. Kurra – Babası (Kurra b. İyas) – Ömer b. Hattab şeklinde serdederek Şu'be'nin ashabının (öğrencileri) bu şekilde naklettiklerini ancak Şu'be'nin talebesinden Mis'ar'ın, Şu'be – Muaviye b. Kurra – Ömer b. Hattab şeklinde mürsel olarak naklettiğini ifade etmiştir. Devamında doğru olan mürsel değil muttasıl olmalıdır (عن عمر مرسلًا والصحيح المتصل), diyerek tercihini belirtmiştir.²⁰⁰ Zikri geçen nakil incelendiği takdirde Dârekutnî'nin eserinde; mevkûf rivayet, isnadda medâr konusu, ravinin ashabı meselesi ve mürselin inkita' manasında kullanıldığı gibi bazı neticelere ulaşılabilir.

Dârekutnî'nin *el-İlelu'l-Varide*'si kendinde önceki ilel eserleriyle bazı yönlerden benzerlik göstermekle beraber farklı olduğu yönleri de bulunmaktadır. Birkaç eseri (Ali b. Medînî, el-Harbî ve Bezzâr'ın eserleri) istisna edecek olursak benzer olduğu yönlerin; suâlât tarzda te'lif, bizatihi kendisinin değil de öğrencisinin kaleme alması ve isimle muhtevanın örtüşmesi şeklinde söylenebilir. Farklı olduğu yön ise genel ilel eserleri içerisinde kendinden önce sadece Bezzâr'da görülen müsned tarzda tertip mefhumunun Dârekutnî'de de görülmesi olarak söylenebilir. Kanaatimizce en özgün olduğu konu İbn Ebî Hâtim'le başlayan cerh-ta'dil, ricâl ve ilel ayrımının Dârekutnî de daha net bir şekilde ortaya çıkmasıdır.

Sonuç

Hadis ilimleri içerisinde önemli bir yere sahip olan ilel, rivayetlerin nakli esnasında ortaya çıkan hata ve kusurları tespit etme mekanizmasıdır. Bu tespit etme ameliyesi özellikle ilk dört asır boyunca canlılığını korumuştur. Mezkûr dönem boyunca günümüze ulaşan eserlerin değerlendirilmesi neticesinde; cerh-ta'dil, ricâl ve ilel ilimlerinin İbn Ebî Hâtim'e kadar içi içe olduğunu, onun cerh-ta'dil ve ilele dair iki farklı eser te'lif edip bu ilimleri ayırmasıyla yeni bir döneme geçişin ilk adımlarını attığı söylenebilir. Onunla başlayan bu ayrımın çizgilerinin Dârekutnî ile daha da belirginleştiği ve te'lif ettiği ilel eseriyle hem bu ilmin çerçevesini oluşturduğu hem de mütekaddim döneme noktayı koyduğu ifade edilebilir. Bezzâr'ın *el-Müsnedü'l-Muallel* eseri haricinde te'lif edilen eserlerin hem suâlât tarzda yazılmak hem de fikhî veya müsned olarak değil de düzensiz bir tertibe sahip olmak konusunda ortak olduğu söylenebilir. Burada Tirmizî'nin eserinin de fikhî bablara göre tasnif edildiği akla gelse de, ilk te'lif edildiğinde tertipsiz olduğu daha sonra yedinci asır alimlerinden Ebû Tâlib'in ale'l-ebvâb olarak düzenlediğine işaret edilmelidir.

İncelenen eserlerin kendine has bazı özelliklerinin olduğu da ifade edilebilir. Nitekim Yahyâ b. Main'in *İlel*'i cerh-ta'dil, ricâl malumatı ve özellikle de şehirlere göre taksimatı

²⁰⁰ Dârekutnî, *el-İlelu'l-Vârîde fî'l-Ehâdîsi'n-Nubuvve*, II, 205.

yönüyle öne çıktığı söylenebilir. Ali b. Medinî'nin *İlel*'inin satır aralarında hadis tarihine dair işaret ettiği bilgilerle ve ricâl malumatıyla göze çarptığı vurgulanabilir. Tirmizî'nin *İlel*'inin en belirgin özelliği hadis usulünün bel kemiği olan sahih, hasen gibi kavramlara çokça yer vermiş olmasıdır. Bu kavramlar üzerinde yapılacak çalışmaların hem Tirmizî'nin hem de Buhârî'nin hadis usûl anlayışına büyük katkılar sağlayacağı vurgulanabilir. İlk dört asrın -bir ilel türü olarak- en önemli eserleri diyebileceğimiz İbn Ebî Hâtim'in ve Dârekutnî'nin ilellerinin ihtiva ettikleri geniş ilel malumatıyla sened-metin tenkidinin metodunun mütekaddim alimlerince keyfiyetini yansıtması bakımından son derece önemli olduğu söylenebilir.

İbrahim el-Harbî'nin *el-İlel ve't-Târîh* eseri günümüze ulaşmayan mefkûd eserlerden olup sonraki asırlarda te'lif edilen terâcim ve tabakât eserleri vasıtasıyla bazı malumata sahip olduğumuza işaret edilmelidir. Özellikle Moğultay'ın eserlerinin bu konuda baş ucu kaynağı hüviyetine sahip olduğu söylenebilir. Nitekim hem eserin ismi hem içeriği hem de ne zamana kadar ulaştığı hakkındaki bilgilere onun te'lifâtı sayesinde vâkıf olduğumuz ifade edilmelidir. Bu bilgiler ışığında makalemizde el-Harbî'nin *el-İlel ve't-Târîh* eserinin hicrî sekizinci asra kadar ulaştığını tespit ettiğimizi belirtebiliriz. Muhteva olarak bulunduğu dönemin eserlerine ve özellikle uzun süre öğrencilik yaptığı Ahmed b. Hanbel'in *İlel*'ine benzediği söylenebilir.

KAYNAKLAR

Aba, Veli. "Mütekaddimûn Dönemi Hadis Usûlü Eserlerinin Mukâyesesi". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/4 (Temmuz 2013).

Abdülcebbar, Abdurrahmân. "el-İlel ve Ma'rifetu'r-Ricâl anî'l-İmam Ahmed b. Hanbel". *el-Câmiatü's-Selefiyye* XXI/5 (1989).

Abdüsselam Ebu Semha. *Ma'rifetu Ashâbi'r-Ruva*. II Cilt. Kuveyt: Dâru'n-Nevâdir, 1433.

Ahatlı, Erdinç. "Yahyâ b. Maîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/256-257. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Ahatlı, Erdinç. *Yahya b. Maîn ve Cerh-Ta'dildeki metodu*. Uludağ Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1992.

Ahmed Avvâd el-Kübeysî. *el-İmam Yahyâ b. Maîn ve Mekânetuhu beyne'l-Ulemai'l-Cerhi ve't-Ta'dil*. Bağdad: Daru Ruvvâdi'l-Mecd - Daru'l-Asmâ', 2014.

Ahmed b. Hanbel, Ebû 'Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl*. thk. Vaşiyullâh b. Muhammed 'Abbâs. 3 Cilt. Riyad: Dâru'l-Hânî, 1422/2001.

Akpınar, Ömer Faruk. *Rivayet Asrında İlel*. Ankara: TDV, 2020.

'Alî b. el-Medînî, Ebû'l-Hasen 'Alî b. 'Abdullâh el-Başrî. *el-İlel*. thk. Muhammed Muştafâ el-'A'zamî. Beyrut: y.y., 1980.

Angay, Mehmet. *Ali b. el-Medîni'nin İlelü'l-Hadis ve Ma'rifetü'r-Ricâl ve't-Târih Adli Eserinin Hadis İlmi Açısından Değerlendirilmesi*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Aşma'î, Ebû Sa'îd 'Abdumelik b. Kârîb b. 'Alî b. Aşma' el-. *Kitâbu'l-İbil*. thk. Hâtim Şâlih eđ-Đamin. Dımaşk: y.y., 1424/2003.

Aydınlı, Abdullah. *Hadis İstılahları Sözlüğü*. İstanbul: İFAV, 7. Baskı., 2013.

Bezzâr, Ebû Bekr Aħmed b. 'Amr el-'İtkî el-. *el-Baħru'z-Zehħâr*. thk. Maħfûzurrahmân Zeynullâh vd. 18 Cilt. Medine: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1988/2009.

Cemâluddîn el-Mizzî, Ebû'l-Haccâc Yûsuf b. 'Abdurrahmân b. Yûsuf el-Kelbî. *Tehzîbu'l-Kemâl fî 'Esmâi'r-Ricâl*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1400/1980.

Çakan, İsmail Lütfî. “Dârekutnî”. İstanbul: DİA, 1993.

Çelik, Abdullah. “Ahmed b. Hanbel ve Kitâbü'l-İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl'inin İlel İlmindeki Yeri”. *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (Bahar 2017).

Çimen, Fatih. “Ahmed b. Hanbel'in Cerh ve Ta'dile Dair Bazı Yaklaşımları”. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* cilt: VIII/1 (2021), 411-430.

Dârekutnî, Ebû'l-Hasen 'Alî b. Ömer b. Ahmed ed-. *el-İlelu'l-Vâride fî'l-'Eħâdişi'n-Nubuvve*. thk. Maħfûzu'r-Rahmân Zeynullâh es-Selefi - Muhammed b. Şâlih ed-Debbâsî. 15 Cilt. Riyad: Dâru Taybe, 1405/1985.

Düzenli, Muhittin. *Hadislerde Gizli Kusurlar*. Ankara: İSAM, 2. Basım, 2016.

Ebû'ş-Şeyh, Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Muhammed el-Işbehânî. *Tabakâtu'l-Muħaddişin bi Işbahân ve'l-Vâridine 'aleyhâ*. thk. 'Abdulğafûr 'Abdulħakķ Huseyn. 4 Cilt. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1412/1992.

Efendioğlu, Mehmet. “Sahih”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/523-525. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

el-Avnî, Hâtim eş-Şerîf. *el-Menhecü'l-Muktarah li Fehmi'l-Mustalah*. Riyad: Dâru'l-Hicre, 1996.

el-Kahtânî, Suûd b. Manî'. “Mustalahu Ğayruhu Evsak Minhu inde'l-İmam Ebi İshâk el-Harbî”. *Mecelletü'l-Buhûsi'l-İslamiyye* 125 (1442), 269-326.

en-Nedevî, Süleyman b. Tahir. *Elfâzu'l-Cerh ve't-Ta'dil*. I-IV Cilt. Bahreyn: Mektebetü Nizâm el-Ya'kubî, 2017.

Eren, Mehmet. *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*. İstanbul: İSAM, 2. Baskı., 2018.

eż-Zehhebî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Aħmed (ö.748/1347),. *Mizânu'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*. I-IV Cilt. Beyrut: Dâru el-Ma'rife, 1382.

Fevzî, Abdülmuttalib Rıf'at. *İbn Ebî Hâtim ve Eseruhû fî Ulûmi'l-Hadis*. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, ts.

Hâkim, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. 'Abdullâh en-Nisâbü'rî el-. *Ma'rifetu 'Ulûmi'l-Hadîs*. thk. es-Seyyid Mu'zam Huseyn. Beyrut: y.y., 1397/1977.

Halîl b. Aḥmed, Ebû 'Abdurrahmân el-Ḥalîl b. Aḥmed el-Ferâhîdî el-. *Kitâbu'l-'Ayn*. thk. Mehdî el-Maḥzûmî - İbrâhîm es-Sâmerrâ'î. 8 Cilt. Beyrut: Mektebetu'l-Hilâl, 1988.

Hamza el-Melîbârî. *el-Muvâzene beyne'l-Mütekaddimîne ve'l-Müteahhirîne fi Tashihi'l-Ehâdis ve Ta'lîlihâ*. Beyrut: Daru İbn Hazm, 2. Baskı., 1422.

Ḥaṭîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Aḥmed b. 'Alî b. Sâbit el-Bağdâdî. *el-Câmi' li 'Ahlâki'r-Râvî ve 'Âdâbi's-Sâmi'*. thk. Maḥmûd et-Taḥḥân. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1983/1403.

Ḥaṭîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Aḥmed b. 'Alî b. Sâbit el-Bağdâdî. *Târîhu Bağdâd*. thk. Beşâr Avvâd Ma'rûf. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, 1422/2002.

İbn Dureyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Ḥasen b. Dureyd el-Ezdî (ö.321/933). *Cemheretu'l-Luġa*. I-III Cilt. Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, ts.

İbn Ebî Ḥâtim, Ebû Muhammed 'Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî. *el-Cerḥ ve't-Ta'dîl*. Haydarabad; Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1371/1952.

İbn Ebî Ḥâtim, Ebû Muhammed 'Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî. *el-İlel*. thk. Sa'd b. 'Abdullâh el-Ḥamîd ve Ḥâlid b. 'Abdurrahman el-Cerîsî. 7 Cilt. b.y.: Meṭâbi'u'l-Ḥamîdî, 1427/2006.

İbn Ebî Ya'lâ, Ebû'l-Huseyn İbn Ebî Ya'lâ Muhammed b. Muhammed. *Ṭabaqâtu'l-Ḥanâbile*. thk. Muhammed Ḥâmid el-Faḳî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.

İbn Ḥacer el-'Asḳalânî, Ebû'l-Faḳl Aḥmed b. 'Alî el-'Asḳalânî (ö.852/1448),. *Nuzhetu'n-Nazar fi Tavḍîhi Nuḥbeti'l-Fiker fi Muşṭalaḥi Ehli'l-Eşer*. Dimeşk: Maṭba'atu's-Şabâh, 1421.

İbn Ḥacer el-'Asḳalânî, Ebû'l-Faḳl Şihâbüddîn Aḥmed b. 'Alî b. Muhammed el-'Asḳalânî. *en-Nuket 'alâ Kitâbi İbni's-Şalâḥ*. thk. Rabî' b. Hâdî 'Umeyr el-Medḥalî. Medine: y.y., 1404/1984.

İbn Ḥacer el-'Asḳalânî, Ebû'l-Faḳl Şihâbüddîn Aḥmed b. 'Alî b. Muhammed el-'Asḳalânî. *Nuzhetu'n-Nazar fi Tavḍîhi Nuḥbeti'l-Fiker fi Muşṭalaḥi Ehli'l-Eşer*. thk. 'Abdullâh b. Ḍayfillâh er-Raḥîlî. Riyad: y.y., 1422/2001.

İbn Ḥacer el-'Asḳalânî, Ebû'l-Faḳl Şihâbüddîn Aḥmed b. 'Alî b. Muhammed el-'Asḳalânî. *Tehzîbu't-Tehzîb*. 12 Cilt. Hindistan: Dâiratü'l-Me'ârifî'l-'Osmâniyye, 1326/1908.

İbn Hibbân, Ebû Ḥâtim Muhammed b. Hibbân el-Bustî. *el-Mecrûḥîn mine'l-Muḥaddisîn*. thk. Ḥamdî 'Abdulmecîd. 2 Cilt. Riyad: Dâru's-Semî'î, 1420/2000.

İbn Keşîr, Ebû'l-Fidâ' İsmâîl b. 'Omer b. Keşîr ed-Dimeşkî. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. thk. 'Abdullah b. 'Abdulmuḥsin et-Turkî. 21 Cilt. b.y.: Dâru Hicr, 1418/1997.

İbn Keşîr, Ebû'l-Fidâ' İsmâîl b. 'Omer b. Keşîr ed-Dimeşkî. *İḥtişâru 'Ulûmi'l-Hadîs*. thk. Aḥmed Muhammed Şâkir. Beyrut: y.y., ts.

İbn Receb, Ebû'l-Ferec Zeynüddîn 'Abdurrahmân b. Aḥmed b. 'Abdirrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dimaşķî. *Şerḥu 'İleli't-Tirmîzî*. thk. Humâm 'Abdurrahîm Sa'id. Zerka: Mektebetu'l-Menâr, 1407/1987.

İbn 'Abdülber en-Nemerî, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. 'Abdillâh b. Muḥammed. *et-Temhîd li mâ fi'l-Muvaṭṭa' mine'l-Me'ânî ve'l-'Esânîd*. thk. Muṣṭafâ b. 'Aḥmed el-'Alevî - Muḥammed 'Abdulkebîr el-Bekrî. 24 Cilt. Mağrib: Vezâratu 'Umumi'l-Evkâf ve's-Şu'ûni'l-İslâmiyye, 1387/1967.

İbn 'Asâkir, Ebû'l-Kâsım 'Alî b. el-Ḥasen. *Târîhu Dimeşk*. thk. 'Amr b. Ğurâme el-'Umrevî. 8 Cilt. b.y.: Dâru'l-Fikr, 1415/1995.

İbn 'Asker, Ebû 'Abdillâh İbn 'Asker Muḥammed b. 'Alî b. Hıdır el-Ġassânî el-Mâlekî. *'A'lâmu Mâleka*. thk. 'Abdullâh el-Murâbiṭ et-Tergî. b.y.: y.y., 1420/1999.

İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn 'Abdurrahmân b. 'Alî b. Muḥammed el-Bağdâdî. *Menâkıbu'l-İmâm Aḥmed*. thk. 'Abdullah b. 'Abdulmuhsin et-Turkî. b.y.: y.y., 2. Basım, 1409.

İbnü's-Şalâh, 'Ebû 'Amr Taqıyyüddîn 'Osmân b. 'Abdurrahmân. *'Ulümü'l-ḥadîs = Muḥaddimetü İbni's-Şalâh*. thk. Nûreddîn 'Itr. Dımaşk; Beyrut: Dâru'l-Fikr; Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsır, 1406/1986.

Kahraman, Hüseyin. "el-Hatîb el-Bağdâdî ve el-Kifâye'si". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 7/7* (1998).

Kandemir, M. Yaşar. "Ahmed b. Hanbel (Hayatı)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/75-80. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Kandemir, M. Yaşar. "Harbî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/114-115. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Karagözoğlu, Mustafa Macit. "İlelü'l-Hadîs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/84-86. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Karagözoğlu, Mustafa Macit. *Zayıf Râvîler*. İstanbul: İFAV, 2014.

Kâtib Çelebi, Muṣṭafâ b. 'Abdullâh Ḥâcî Ḥalîfe. *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. 6 Cilt. Bağdat: Mektebetu'l-Muşennâ, 1941.

Kehhâle, Ömer Rıdâ. *Mu'cemu'l-Mu'ellifîn*. I-XV Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Turâsî'l-'Arabî, 1408.

Koç, İbrahim. *Hadis Usulü Tartışmaları*. Ankara: TDV, 2021.

Küçük, Raşit. "İbn Ebû Hâtim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/432-434. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Moğultây, Ebû 'Abdullâh Moğultây b. Kılîc el-Bekcerî. *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl fi Esmâi'r-Ricâl*. thk. Ebû 'Abdurrahmân 'Âdil b. Muḥammed - Ebû Muḥammed 'Usâme b. İbrâhîm. 12 Cilt. b.y.: el-Fârûku'l-Ḥadîse, 1422/2001.

Mücir el-Hatîb. *Ma'rifetü medâri'l-isnâd ve beyânü mekânetihî fi ilmi ileli'l-hadîs*. II Cilt. Riyad: Dâru'l-Meymân, 1428.

Nidâl, İbrahim. *Menhecu el-İmam Ali b. Medinî fi İ'lali'l-Hadîs*. el-Câmiatu'l-Ürdüniyye, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2011.

- Özpinar, Ömer. *Hadis Edebiyatının Oluşumu*. Ankara: Ankara Okulu, 2. Baskı., 2013.
- Sakallı, Talat. *Hadis Tenkidi*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2014.
- Sandıkçı, S. Kemal. “İbn Şeybe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/378-379. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Sem‘ânî, Ebû Sa‘d ‘Abdulkerîm b. Muḥammed b. Mansûr el-Mervezî es-. *el-Ensâb*. thk. ‘Abdurrahman b. Yahyâ. 13 Cilt. Haydarabad: Dâiratü’l-Me‘ârifî’l-Oḡmâniyye, 1382/1962.
- Sever, Ali. *İbrahim el-Harbî ve Hadis İlmindeki Yeri*. İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Sönmez, Mehmet Ali. “Ebû Mûsâ el-Medîni”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/192-193. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Süyûtî, Ebû’l-Fazl Celâlüddîn ‘Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muḥammed el-Ḥudayrî, *Tedribü’r-Râvî fi Şerhi Takrîbu’n-Nevâvî*. thk. Ebû Kuteybe Nazar Muḥammed el-Fâryâbî. 2 Cilt. b.y.: Dâru Ṭaybe, ts.
- Şemsüddîn es-Seḥâvî, Ebû’l-Ḥayr Muḥammed b. ‘Abdurrahmân b. Muḥammed. *Fethü’l-Muḡiş bi-Şerh Elfiyyeti’l-Ḥadîş li’l-İrâkî*. thk. ‘Alî Huseyn ‘Alî. 4 Cilt. Mısır: Mektebetü’s-Sunne, 1424/2003.
- Târik İvazullah, Ebu Muaz. *Kâvaidü’l-Cerh ve’t-Ta’dîl*. I-II Cilt. Kahire: Dâru İbn Affân, 2015.
- Tatlı, Mustafa. *Rical Bilgisinin Tespiti*. İstanbul: Beka, 2016.
- Tekineş, Ayhan. *İlelü’l-Hadis İlmi*. Marmara Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1991.
- Tirmizî, Ebû ‘İsâ Muḥammed b. ‘İsâ et-. *‘İlelü’t-Tirmizî’l-kebîr*. thk. Şubḥî es-Sâmerrâî vd. Beyrut: Mektebetü’n-Nehḍati’l-‘Arabiyye; ‘Âlemü’l-Kütüb, 1409/1989.
- Tülü, Mehmet Emin. *İbn Ebî Hâtim’in el-İlel Adlı Eserinde Metin Yönünden İletli Saydığı Rivayetler*. İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Uğur, Mücteba. *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDV, 2. Baskı., 2018.
- Yahyâ b. Ma‘în, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ma‘în. *Târîhu İbn Ma‘în- Rivâyetü’d-Dûrî*. thk. Aḥmed Muḥammed Nûru Seyf. 4 Cilt. Mekke: Merkezu’l-Baḡşi’l-‘İlmî, 1399/1979.
- Yusuf b. Cevde, Ebu Abdurrahmân. *Menhecü’l-İmam ed-Dârekutnî fi Nakdi’l-Metni fi Kitabi’l-İlel*. Kahire: Dâru’l-Muhaddisîn, 2011.
- Zehebî, Ebû ‘Abdillâh Şemsüddîn Muḥammed b. Aḥmed b. ‘Oḡmân ez-. *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*. thk. Şu‘ayb el-Arnâvut. 25 Cilt. b.y.: Mu’essesetu’r-Risâle, 1405/1985.
- Zehebî, Ebû ‘Abdillâh Şemsüddîn Muḥammed b. Aḥmed b. ‘Oḡmân ez-. *Târîhu’l-İslâm ve vefeyâtî’l-meşâhîr ve’l-‘alâm*. thk. Dr. bşâr ‘avâd m‘arvf. 15 Cilt. Riyad: Dâru el-Ġarb âlâslâmî, 2003.

Zeynuddîn el-‘Irâkî, Ebû'l-Fađl ‘Abdirrahîm b. el-Huseyn b. ‘Abdurrahmân. *Şerhu't-Tabşıra ve't-Tezkira*. thk. ‘Abdullaţîf el-Hemîm - Mâhir Yâsîn el-Fađl. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-‘İlmiyye, 1423/2002.

Ziyad b. Selim. *Menhecü't-ta'lîl inde'l-imam el-Bezzâr fî müsnedihi el-Bahru'z-Zahhâr*. Câmiatu Yermûk Külliyyetü'ş-Şerîa', Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2005.